

רבי משה חיים לוצאטו

ספר מסילת ישרים

הקדמת הרב המחבר זצ"ל

אמר המחבר:

החיבור הזה לא חברתיו ללמד לבני האדם את אשר לא ידעו, אלא להזכירם את הידוע להם כבר ומפורסם אצלם פירסום גדול. כי לא תמצא ברוב דברי, אלא דברים שרוב בני האדם יודעים אותם ולא מסתפקים בהם כלל, אלא שכפי רוב פרסומם וכנגד מה שאמתתם גלויה לכל, כך ההעלם מהם מצוי מאד והשכחה רבה. על כן אין התועלת הנלקט מזה הספר יוצא מן הקריאה בו פעם אחת, כי כבר אפשר שלא ימצא הקורא בשכלו חדושים אחר קריאתו שלא היו בו לפני קריאתו, אלא מעט. אבל התועלת יוצא מן החזרה עליו וההתמדה. כי יזכרו לו הדברים האלה הנשכחים מבני האדם בטבע, וישים אל לבו חובתו אשר הוא מתעלם ממנה:

ותראה, אם תתבונן בהוה ברוב העולם, כי רוב אנשי השכל המהיר והפקחים החריפים ישימו רוב התבוננם והסתכלותם בדקות החכמות ועומק העיונים איש איש כפי נטית שכלו וחשקו הטבעי. כי יש שיטרחו מאד במחקר הבריאה והטבע, ואחרים יתנו כל עיונם לתכונה ולהנדסה, ואחרים למלאכות. ואחרים יכנסו יותר אל הקדש, דהיינו, למוד התורה הקדושה. מהם בפלפולי ההלכות, מהם במדרשים, מהם בפסקי הדינים. אך מעטים יהיו מן המין הזה אשר יקבעו עיון ולמוד על עניני שלמות העבודה, על האהבה, על היראה, על הדבקות, ועל כל שאר חלקי החסידות. ולא מפני שאין דברים אלה עקרים אצלם, כי אם תשאל להם, כל אחד יאמר שזהו העיקר הגדול. ושלא ידומה חכם, שיהיה חכם באמת, שלא יתבררו אצלו כל הדברים האלה. אך מה שלא ירבו לעיין עליו הוא מפני רוב פרסום הדברים ופשיטותם אצלם שלא יראה להם צורך להוציא בעיונם זמן רב. ולא ישאר לימוד הדברים האלה וקריאת הספרים מזה המין כי אם אצל אותם שאין שכלם כל כך דק וקרוב להיות גס, שאלה תראה אותם שוקדים על כל זה ולא יזוזו ממנו, עד שלפי המנהג הנוהג בעולם כשתראה אחד מתחסד לא תוכל לימנע מלחשוד אותו לגס השכל:

ואולם תולדות המנהג הזה רעות מאד לחכמים ולבלתי חכמים, כי גורם שמאלה ומאלה יחסר החסידות האמיתי ויהיה יקר מאד למצוא אותו בעולם. כי יחסר מן החכמים למיעוט עיונם בו, ויחסר מן הבלתי חכמים למיעוט השגתם אותו, עד שידמו רוב בני האדם שהחסידות תלוי באמירת מזמורים הרבה ווידויים ארוכים מאד, צומות קשים, וטבילות קרח ושלג, כולם דברים אשר אין השכל נח בהם ואין הדעת שוקטה:

והחסידות האמיתי הנרצה והנחמד, רחוק מציור שכלנו. כי זה דבר פשוט, מילתא דלא רמיא עליה דאינש, לאו אדעתיה. ואף על פי שכבר קבועים בלב כל האדם הישר התחלותיו ויסודותיו, אם לא יעסוק בהם, יראה פרטיו ולא יכירם, יעבור עליהם ולא ירגיש בהם. ראה כי אין דברי החסידות ועיני היראה והאהבה וטהרת הלב דברים מוטבעים באדם עד שלא יצטרכו אמצעים לקנותם, אלא ימצאו אותם בני האדם בעצמם כמו שימצאו כל תנועותיהם הטבעיות:

כשינה והקיצה, הרעב והשבע, וכל שאר התנועות החקוקות בטבענו. אלא ודאי שצריכים הם לאמצעים ולתחבולות לקנות אותם, ולא יבצרו גם כן מפסידים להם שירחיקום מן האדם, ולא יחסרו דרכים להרחיק מפסידיהם. אם כן אפוא איך לא יצטרך להוציא זמן על העיון הזה לדעת אמיתת הדברים ולדעת הדרך לקנותם ולקיימם. מאין תבוא החכמה הזאת בלב האדם אם לא יבקשנה:

וכיון שכבר התאמת אצל כל חכם צורך תמימות העבודה וחובת טהרתה ונקיונה שזולת אלה אינה נרצית ודאי כלל, אלא נמאסת ומתועבת, כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות הוא מבין (דה"י א כח), מה נענה ביום תוכחה אם התרשלנו מן העיון הזה והנחנו דבר שהוא כל כך מוטל עלינו שהוא עיקר מה ה' אלהינו שואל מעמנו. היתכן שייגע ויעמול שכלנו בחקירות אשר לא נתחייבנו בהם, בפלפולים אשר לא יצאו לנו שום פרי מהם ודינים אשר אינם שייכים לנו, ומה שחייבים לנו לבוראנו חובה רבה נעזבהו להרגל ונניחהו למצות אנשים מלומדה. אם לא נסתכלנו ולא עיינו מה היא היראה האמיתית ומה ענפיה, איך נקנה אותה ואיך נמלט מן ההבל העולמי המשכח אותה מלבנו. הלא תשכח ותלך אע"פ שידענו חובתה. האהבה, כמו כן, אם לא נשתדל לקבוע אותה בלבבנו בכח כל האמצעים המגיעים אותנו לזה איך נמצאה בנו, מאין יבוא הדבקות וההתלהטות בנפשותינו עמו יתברך ועם תורתו אם לא נשעה אל גדולתו ואל רוממותו אשר יוליד בלבנו הדביקות הזה. איך תטהר מחשבותינו אם לא נשתדל לנקותה מן המומין שמטיל בה הטבע הגופני, והמדות כולם הצריכות כמו כן תיקון והישרה. מי יישרם ומי יתקנם אם לא נשים לב עליהם ולא נדקדק בדבר דקדוק גדול. הלא אם עיינו על הדבר עיון אמיתי, היינו מוצאים אותו על אמיתו ומטיבים לעצמנו, ומלמדים אותו לאחרים ומטיבים להם גם כן:

הוא מה שאמר שלמה (משלי ב ד):

אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה, אז תבין יראת ה'. אינו אומר אז תבין פילוסופיה, אז תבין תכונה, אז תבין רפואה, אז תבין דינים, אז תבין הלכות, אלא אז תבין יראת ה'. הרי לך, שלהבין היראה צריך לבקש אותה ככסף ולחפש אותה כמטמונים. הרי איפוא במה שמלומד לנו מאבותינו ובמה שמפורסם אצל כל בן דעת דרך כלל. או, הנמצא זמן לכל שאר חלקי העיון ולעיון הזה לא יהיה זמן. למה לא יקבע אדם לעצמו עתים לפחות להסתכלות הזה אם מוכרח הוא בשארית זמנו לפנות אל עיונים או אל עסקים אחרים:

והנה הכתוב אומר (איוב כח, כח):

הן יראת ה' היא חכמה, ואמרו רבותינו ז"ל (שבת לא):

"הן" אחת, שכן בלשון יוני קורין ל"אחת" הן. הרי שהיראה היא חכמה והיא לבדה חכמה, וודאי שאין נקרא חכמה מה שאין בו עיון. אך האמת היא, כי עיון גדול צריך על כל הדברים האלה לדעת אותם באמת ולא על צד הדמיון והסברה הכוזבת, כל שכן לקנות אותם ולהשיגם:

ומי שיתבונן במ יראה שאין החסידות תלוי באותם הדברים שיחשבו המתחסדים הטפשים, אלא בדברי שלמות אמיתי וחכמה רבה, הוא מה שמשא רבנו, עליו השלום, מלמדנו באמרו (דברים י יב):

ועתה ישראל מה ה' אלקיך שואל מעמך, כי אם ליראה את ה' אלקיך ללכת בכל דרכיו ולאהבה אותו ולעבוד את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך, לשמור את מצות ה' ואת חקתיו. כאן כלל כל חלקי שלמות העבודה הנרצית לשמו יתברך, והם:

היראה, ההליכה בדרכיו, האהבה, שלמות הלב, ושמירת כל המצות:

היראה היא יראת רוממותו יתברך שיירא מלפניו כמו שיירא מלפני מלך גדול ונורא, ויבוש מגדולתו על כל תנועה שהוא בא להתנועע, כל שכן בדברו לפניו בתפלה או בעסקו בתורתו. ההליכה בדרכיו כולל כל ענין יושר המדות ותקונם. והוא מה שביארו ז"ל (שבת קל"ג):

מה הוא רחום אף אתה רחום וכו'. וכלל כל זה שינהג האדם כל מדותיו וכל מיני פעולותיו על פי היושר והמוסר. וכללו חכמינו ז"ל (אבות פ"ב):

כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם, דהיינו:

כל ההולך אל תכלית ההטבה האמיתית, דהיינו, שתולדתה חזוק התורה ותקון אחוות המדינות. האהבה:

שיהיה נקבע בלב האדם אהבה אליו יתברך עד שתתעורר נפשו לעשות נחת רוח לפניו, כמו שלבו מתעורר לעשות נחת רוח לאביו ולאמו, ויצטער אם חסר זה מצדו או מאחרים ויקנא על זה וישמח שמחה רבה בעשותו דבר מזה. שלמות הלב הוא:

שתהיה העבודה לפניו יתברך בטוהר הכוונה, דהיינו:

לתכלית עבודתו בלבד ולא לשום פנייה אחרת. ונכלל בזה שיהיה שלם בעבודה ולא כפוסח על שתי הסעיפים או כעושה מצות אנשים מלומדה, אלא שיהיה כל לבו נתון לזה. שמירת כל המצות:

כמשמעו, דהיינו:

שמירת כל המצות כלן בכל דקדוקיהן ותנאיהן:

והנה כל אלה כללים צריכים פירוש גדול. ומצאתי לחכמינו ז"ל שכללו החלקים האלה בסדר וחילוק אחר יותר פרטי ומסודר לפי ההדרגה המצטרפת בהם לקנות אותם על נכון. והוא מה שאמרו בברייתא, הובאה במקומות שונים בש"ס ואחד מהם בפרק לפני אידיהן (דף כ), זה לשונו:

מכאן אמר רבי פינחס בן יאיר:

"תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי חסידות, חסידות מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי רוח הקדש, רוח הקדש מביאה לידי תחית המתים".

והנה על פי הברייתא הזאת הסכמתי לחבר חבורי זה ללמד לעצמי ולהזכיר לאחרים תנאי העבודה השלמה למדרגותיהם. ואבאר בכל אחד מהם עניניו וחלקיו או פרטיו, הדרך לקנות אותנו ומה הם מפסידיו, והדרך לישמר מהם. כי אקרא בו אני וכל מי שימצא בו נחת, למען נלמד ליראה את ה' אלקינו ולא תשכח ממנו חובתנו לפניו, ואשר חמריות הטבע משתדל להסיר מלבנו הקריאה וההסתכלות יעלה על זכרוננו ויעירנו אל המצוה עלינו וה' יהיה בכסלנו וישמור רגלנו מלכד. ותתקיים בנו בקשת המשורר האהוב לאלקיו (תהלים פו):

הורני ה' דרכך אהלך באמתך יחד לבבי ליראה שמך. אמן כן יהי רצון:

פרק א - בבאור כלל חובת האדם בעולמו

יסוד החסידות ושרש העבודה התמימה הוא שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו ולמה צריך שישים מבטו ומגמתו בכל אשר הוא עמל כל ימי חייו. והנה מה שהורנו חכמינו זכרונם לברכה הוא, שהאדם לא נברא אלא להתענג על ה' ולהנות מזיו שכינתו שזהו התענוג האמיתי והעידון הגדול מכל העידונים שיכולים להמצא. ומקום העידון הזה באמת הוא העולם הבא, כי הוא הנברא בהכנה המצטרפת לדבר הזה. אך הדרך כדי להגיע אל מחוז חפצנו זה, הוא זה העולם. והוא מה שאמרו זכרונם לברכה (אבות ד):

העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא. והאמצעים המגיעים את האדם לתכלית הזה, הם המצוות אשר צונו עליהן האל יתברך שמו. ומקום עשיית המצוות הוא רק העולם הזה. על כן הושם האדם בזה העולם בתחלה כדי שעל ידי האמצעים האלה המזדמנים לו כאן יוכל להגיע אל המקום אשר הוכן לו, שהוא העולם הבא, לרוות שם בטוב אשר קנה לו על ידי אמצעים אלה. והוא מה שאמרו, זכרונם לברכה (עירובין כב א):

היום לעשותם ומחר לקבל שכרם:

וכשתסתכל בדבר תראה כי השלמות האמיתי הוא רק הדביקות בו יתברך, והוא מה שהיה דוד המלך אומר (תהלים עג):

ואני קרבת אלקים לי טוב. ואומר (שם כז):

אחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש שבתי בבית ה' כל ימי חיי וגו', כי רק זה הוא הטוב. וכל זולת זה שיחשבוהו בני האדם לטוב, אינו אלא הבל ושוא נתעה. אמנם לכשיזכה האדם לטובה הזאת, ראוי שיעמול ראשונה וישתדל ביגיעו לקנותה, והיינו שישתדל לידבק בו יתברך בכח מעשים שתולדתם זה הענין והם הם המצות:

והנה שמו הקדוש ברוך הוא לאדם במקום שרבים בו המרחיקים אותו ממנו יתברך, והם הם התאוות החמריות אשר אם ימשך אחריהן הנה הוא מתרחק והולך מן הטוב האמיתי, ונמצא שהוא מושם באמת בתוך המלחמה החזקה, כי כל עניני העולם בין לטוב בין (למוטב) לרע הנה הם נסיונות לאדם, העוני מצד אחד והעושר מצד אחד כענין שאמר שלמה (משלי ל):

פן אשבע וכחשתי ואמרתי מי ה', ופן אורש וגנבתי וכו'. השלוח מצד אחד והיסורין מצד אחד, עד שנמצאת המלחמה אליו פנים ואחור. ואם יהיה לבן חיל וינצח המלחמה מכל הצדדין, הוא יהיה האדם השלם אשר יזכה לידבק בבוראו ויצא מן הפרוזדור הזה ויכנס בטרקלין לאור באור החיים. וכפי השיעור אשר כבש את יצרו ותאוותיו ונתרחק מן המרחיקים אותו מהטוב ונשתדל לדבק בו, כן ישיגהו וישמח בו:

ואם תעמיק עוד בענין תראה כי העולם נברא לשימוש האדם. אמנם הנה הוא עומד בשיקול גדול. כי אם האדם נמשך אחר העולם ומתרחק מבוראו, הנה הוא מתקלקל, ומקלקל העולם עמו. ואם הוא שולט בעצמו ונדבק בבוראו ומשתמש מן העולם רק להיות לו לסיוע לעבודת בוראו, הוא מתעלה והעולם עצמו מתעלה עמו. כי הנה עליו גדול הוא לבריות כולם בהיותם משמשי האדם השלם המקודש בקדושתו יתברך, והוא כענין מה שאמרו חכמינו זכרונם לברכה בענין האור שגנזו הקדוש ברוך הוא לצדיקים וזה לשונם (חגיגה יב):

כיון שראה הקדוש ברוך הוא אור שגנזו לצדיקים, שמח, שנאמר (משלי יג):

אור צדיקים ישמח. ובענין אבני המקום שלקח יעקב ושם מראשותיו אמרו (חולין צב):

אמר רבי יצחק:

מלמד שנתקבצו כולן למקום אחד והיתה כל אחת אומרת, עלי יניח צדיק ראשו:

והנה על העיקר הזה העירונו זכרונם לברכה במדרש קהלת (רבה, ז) שאמרו, זה לשונם:

ראה את מעשה האלהים וגו' (קהלת ז), בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו, ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי. כללו של דבר, האדם לא נברא בעבור מצבו בעולם הזה אלא בעבור מצבו בעולם הבא, אלא שמצבו בעולם הזה הוא אמצעי למצבו בעולם הבא שהוא תכליתו. על כן תמצא מאמרי חכמינו ז"ל רבים כולם בסגנון אחד מדמים העולם הזה למקום זמן ההכנה, והעולם הבא למקום המנוחה ואכילת המוכן כבר, והוא מה שאמרו, העולם הזה דומה לפרוזדור, כמו שאמרו ז"ל:

היום לעשותם ומחר לקבל שכרם (ע"ז ב). מי שטרח בערב שבת, יאכל בשבת. העולם הזה דומה ליבשה, והעולם הבא לים וכו' (ק"ר א). וכאלה רבים על זה הדרך:

ותראה באמת שכבר לא יוכל שום בעל שכל להאמין שתכלית בריאת האדם הוא למצבו בעולם הזה, כי מה הם חיי האדם בעולם הזה, או מי הוא ששמח ושליו ממש בעולם הזה. ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה ורהבם עמל ואון, (תהלים צ), בכמה מיני צער וחלאים ומכאובים וטרדות, ואחר כל זאת, המות. אחד מני אלף לא ימצא שירבה העולם לו הנאות ושלוח אמיתית. וגם הוא, אילו יגיע למאה שנה כבר עבר ובטל מן העולם:

ולא עוד אלא שאם תכלית בריאת האדם היה לצורך העולם הזה, לא היה צריך מפני זה שתנופח בו נשמה כל כך חשובה ועליונה שתהיה גדולה יותר מן המלאכים עצמם, כל שכן שהיא אינה מוצאה שום נחת רוח בכל עינוגי זה העולם. והוא מה שלמדונו זכרונם לברכה במדרש קהלת, זו לשונם (קהלת רבה ו):

וגם הנפש לא תמלא, משל למה הדבר דומה, לעירוני שנשא בת מלך, אם יביא לה כל מה שבעולם, אינם חשובים לה כלום, שהיא בת מלך כך הנפש, אילו הבאת לה כל מעדני עולם, אינם כלום לה, למה שהיא מן העליונים:

וכן אמרו רבותינו זכרונם לברכה (אבות ד):

על כרחך אתה נוצר ועל כרחך אתה נולד. כי אין הנשמה אוהבת העולם הזה כלל אלא אדרבא מואסת בו. אם כן ודאי לא היה בורא הבורא יתברך בריאה לתכלית שהוא נגד חוקה ונמאס ממנה. אלא בריאתו של האדם, למצבו בעולם הבא היא. ועל כן ניתנה בו נשמה זאת, כי לה ראוי לעבוד, ובה יוכל האדם לקבל השכר במקומו וזמנו, שלא יהיה דבר נמאס אל נשמתו בעולם הזה, אלא אדרבא נאהב ונחמד ממנה, וזה פשוט:

והנה אחר שידענו זה, נבין מיד חומר המצוות אשר עלינו ויקר העבודה אשר בידינו, כי הנה אלה הם האמצעים המביאים אותנו אל השלמות האמיתית, אשר בלעדם לא יושג כלל, ואולם ידוע כי אין התכלית מגיעה אלא מכח קיבוץ כל האמצעים אשר נמצאו ואשר שימשו להגיעו. וכפי כח האמצעים ושימושם, כן יהיה התכלית הנוולד מהם. וכל הפרש קטן שימצא באמצעים, תבחן תולדתו בבירור ודאי בהגיע זמן התכלית הנוולד מקיבוץ כולם, כמו שכתבתי, וזה ברור. מעתה ודאי הוא, שהדקדוק שידקדק על ענין המצות

והעבודה, מוכרח שיהיה בתכלית הדקדוק כאשר ידקדקו שוקלי הזהב והפנינים לרוב יקרם, כי תולדתם נולדת בשלמות האמיתי והיקר הנצחי שאין יקר למעלה ממנו:

נמצינו למדים, כי עיקר מציאות האדם בעולם הזה הוא רק לקיים מצוות ולעבוד ולעמוד בנסיון, והנאות העולם אין ראוי שיהיו לו אלא לעזר ולסיוע בלבד לשיהיה לו נחת רוח וישוב דעת למען יוכל לפנות לבו אל העבודה הזאת המוטלת עליו. ואמנם ראוי לו שתהיה כל פנייתו רק לבורא יתברך, ושלא יהיה לו שום תכלית אחר בכל מעשה שיעשה אם קטן ואם גדול אלא להתקרב אליו יתברך ולשבור כל המחיצות המפסיקות בינו לבין קונו, הן הנה כל עניני החומריות והתלוי בהם, עד שימשך אחריו יתברך ממש כברזל אחר אבן השואבת. וכל מה שיוכל לחשוב שהוא אמצעי לקורבה הזאת, ירדוף אחריו ויאחז בו ולא ירפהו. וכל מה שיוכל לחשוב שהוא מניעה לזה, יברח ממנו כבורח מן האש, וכענין שנאמר (תהלים סג):

דבקה נפשי אחרִיךְ בִּי תמכה ימינִךְ, כִּיִן שביאתו לעולם אינה אלא לתכלית הזה, דהיינו, להשיג את הקירבה הזאת במלטו נפשו מכל מונעיה ומפסידיה. והנה אחר שידענו והתברר אצלנו אמיתת הכלל הזה, יש לנו לחקור על פרטיו לפי מדרגותיהם מתחלת הדבר ועד סופו, כמו שסדרם רבי פינחס בן יאיר במאמר שלו שהבאנו כבר בהקדמתנו, והם:

הזהירות, הזריזות, הנקיות, הפרישות, הטהרה, החסידות, הענוה, יראת החטא, והקדושה. ועתה נבארם אחד בסיעתא דשמיא:

פרק ב - בביאור מדת הזהירות

הנה ענין הזהירות הוא שיהיה האדם נזהר במעשיו ובעניניו, כלומר, מתבונן ומפקח על מעשיו ודרכיו, הטובים הם אם לא, לבלתי עזוב נפשו לסכנת האבדון חס וחלילה ולא ילך במהלך הרגלו כעור באפלה. והנה זה דבר שהשכל יחייבהו ודאי. כי אחרי שיש לאדם דעה והשכל להציל את עצמו ולברוח מאבדון נשמתו, איך יתכן שירצה להעלים עיניו מהצלתו, אין לך פחיתות והוללות רע מזה ודאי. והעושה כן הנה הוא פחות מהבהמות ומהחיות אשר בטבעם לשמור את עצמם ועל כן יברחו וינוסו מכל מה שיראה להם היותו מזיק להם. וההולך בעולמו בלי התבוננות אם טובה דרכו או רעה, הנה הוא כסומא ההולך על שפת הנהר אשר סכנתו ודאי עצומה ורעתו קרובה מהצלתו. כי אולם חסרון השמירה מפני העורון הטבעי או מפני העורון הרצוני דהיינו סתימת העינים בבחירה וחפץ, אחד הוא. והנה ירמיהו היה מתאונן על רוע בני דורו מפני היותם נגועים בנגע המדה הזאת, שהיו מעלימים עיניהם ממעשיהם בלי שישומו לב לראות מה הם:

הלהעשות אם להעזב? ואמר עליהם (ירמיה ח):

אין איש נחם על רעתו לאמר וגו' כלה שב במרוצתם כסוס שוטף במלחמה. והיינו, שהיו רודפים והולכים במרוצת הרגלם ודרכיהם מבלי שיניחו זמן לעצמם לדקדק על המעשים והדרכים, ונמצא שהם נופלים ברעה בלי ראות אותה:

ואולם הנה זאת באמת אחת מתחבולות היצר הרע וערמתו להכביד עבודתו בתמידות על לבות בני האדם עד שלא ישאר להם ריוח להתבונן ולהסתכל באיזה דרך הם הולכים, כי יודע הוא שאלולי היו שמים לבם כמעט קט על דרכיהם, ודאי שמיד היו מתחילים להנחם ממעשיהם, והיתה החרטה הולכת ומתגברת בהם עד שהיו עוזבים החטא לגמרי. והרי זו מעין עצת פרעה הרשע שאמר (שמות ה):

תכבד העבודה על האנשים וגו', שהיה מתכוין שלא להניח להם ריוח כלל לבלתי יתנו לב או ישימו עצה נגדו, אלא היה משתדל להפריע לבם מכל התבוננות בכח התמדת העבודה הבלתי מפסקת כן היא עצת היצר הרע ממש על בני האדם, כי איש מלחמה הוא ומלמד בערמימות, ואי אפשר למלט ממנו אלא בחכמה רבה והשקפה גדולה:

הוא מה שהנביא צווח ואומר (חגי א):

שימו לבבכם על דרכיכם. ושלמה אמר בחכמתו (משלי ו):

אל תתן שנה לעיניך ותנומה לעפעפיך, הנצל כצבי מיד וגו'. וחכמינו ז"ל אמרו (מועד קטן ה):

כל השם ארחותיו בעולם הזה, זוכה ורואה בישועתו של הקדוש ברוך הוא. ופשוט הוא שאפילו אם יפקח האדם על עצמו, אין בכחו לינצל אלולי הקדוש ברוך הוא עוזרו, כי היצר הרע תקיף מאד, וכמאמר הכתוב (תהלים לז):

צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו, ה' לא יעזבנו וגו'. אך אם האדם מפקח על עצמו, אז הקדוש ברוך הוא עוזרו וניצול מן היצר הרע, אבל אם אינו מפקח הוא על עצמו, ודאי שהקדוש ברוך הוא לא יפקח עליו. כי אם הוא אינו חס, מי יחוס עליו. והוא כענין מה שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (ברכות לג):

כל מי שאין בו דעה אסור לרחם עליו. והוא מה שאמרו (אבות ג):

אם אין אני לי מי לי:

פרק ג - בבאור חלקי הזהירות

הנה הרוצה לפקח על עצמו, שתים הנה ההשקפות הצריכות לו:

האחת, שיתבונן מהו הטוב האמיתי שיבחר בו האדם, והרע האמיתי שינוס ממנו. והשניה, על המעשים אשר הוא עושה לראות אם הם מכלל הטוב או מכלל הרע. וזה, בשעת מעשה ושלא בשעת מעשה:

בשעת מעשה שלא יעשה שום מעשה מבלי שישקול אותו במאזני זאת הידיעה. ושלא בשעת מעשה שיעלה לפניו זכרון כלל מעשיו וישקול אותם כמו כן במאזני המשקל הזה לראות מה יש בם מהרע למען ידחה ואתו, ומה מן הטוב להתמיד בו ולהתחזק בו. ואם ימצא בהם מן הרע, אז יתבונן ויחקור בשכלו איזה תחבולה יעשה לסור מן הרע ההוא וליטהר ממנו:

ודבר זה הודיעונו חכמינו זכרונם לברכה באמרם (עירובין יג):

נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, ועכשיו שנברא יפשפש במעשיו, ואיכא דאמרי ימשמש במעשיו. ותראה ששני הלשונות הם שתי אזהרות טובות ומועילות מאד:

כי הנה הפשפוש במעשים הוא לחקור על כלל המעשים ולהתבונן בו, הנמצא בהם מעשים אשר לא יעשו אשר אינם הולכים על פי מצות ה' וחקיו, כי כל אשר ימצא מאלה יבערם מן העולם. אך המשמוש היא החקירה אפילו במעשים הטובים עצמם, לחקור ולראות היש בעינים איזה פניה אשר לא טובה או איזה חלק רע שיצטרך להסירו ולבערו. והרי זה כמשמש בבגד לבחון הטוב וחזק הוא או חלש ובלוי כן ימשמש במעשיו לבחון תכונתם בתכלית ההבחנה עד שישאר זך ונקי. כלל הדבר:

יהיה האדם מעיין על מעשיו כולם, ומפקח על כל דרכיו שלא להניח לעצמו הרגל רע ומדה רעה, כל שכן עבירה ופשע. והנני רואה צורך לאדם שיהיה מדקדק ושוקל דרכיו דבר יום ביומו כסוחרים הגדולים אשר יפלוסו תמיד כל עסקיהם למען לא יתקלקלו, ויקבע עתים ושעות לזה שלא יהיה משקלו עראי, אלא בקביעות גדול, כי רב התולדה הוא. וחכמים זכרונם לברכה הורונו בפירוש צורך החשבון הזה, והוא מה שאמרו ז"ל (בבא בתרא עח):

על כן יאמרו המושלים בואו חשבון:

על כן יאמרו המושלים ביצרם, בואו ונחשב חשבוננו של עולם, הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עברה כנגד הפסדה וכו'. וזה, כי העצה האמיתית הזאת, לא יוכלו לתת אותה ולא לראות אמיתה אלא אותם שכבר יצאו מתחת יד יצרם ומשלו בו. כי מי שהוא עדין חבוש במאסר יצרו, אין עיניו רואות האמת הזאת ואינו יכול להכירה, כי היצר מסמא את עיניו ממש, והנה הוא כהולך בחושך שיש לפניו מכשולות ואין עיניו רואות אותם. והוא מה שאמרו ז"ל (בבא מציעא פג):

תשת חושך ויהי לילה (תהלים קד), זה העולם הזה, שדומה ללילה:

והבן כמה נפלא המאמר האמיתי הזה למי שמעמיק להבין בו. כי הנה חושך הלילה שני מיני טעיות אפשר לו שיגרום לעין האדם:

או יכסה את העין עד שלא יראה מה שלפניו כלל, או שיטעה אותו עד שיראה עמוד כאילו הוא אדם, ואדם כאילו הוא עמוד כן חומריות וגשמיות העולם הזה, הנה הוא חושך הלילה לעין השכל, וגורם לו שתי טעויות:

האחת אינו מניח לו שיראה המכשולות שבדרכי העולם, ונמצאים הפתאים הולכים לבטח ונופלים ואובדים מבלי שהגיעם פחד תחלה. והוא מה שאמר הכתוב (משלי ד):

דרך רשעים כאפלה לא ידעו במה יכשלו, ואומר (שם כב):

ערום ראה רעה ונסתר ופתיים עברו ונענשו, ואומר (שם יד):

וכסיל מתעבר ובוטח, כי לבם בריא להם כאולם, ונופלים טרם ידעו מהמכשול כלל. והטעות השניה והיא קשה מן הראשונה היא שמטעה ראייתם עד שרואים הרע כאלו הוא ממש טוב, והטוב כאילו הוא רע, ומתוך כך מתחזקים ומחזיקים מעשיהם הרעים. כי אין די שחסרה מהם ראיית האמת לראות הרעה אשר נגד פניהם, אלא שנראה להם למצוא ראיות גדולות ונסיונות מוכיחים לסברותיהם הרעות ולדעותיהם הכוזבות, וזאת היא הרעה הגדולה המלפפתם ומביאתם אל באר שחת. והוא מה שאמר הכתוב (ישעיה ו):

השמן לב העם הזה ואזניו הכבד ועיניו השע פן וגו', וכל זה מפני היותם תחת החושך וכבושים המה תחת ממשלת יצרם. אך אותם שכבר יצאו מן המאסר הזה, הם רואים האמת לאמיתו ויכולים ליעץ שאר בני אדם עליו:

הא למה זה דומה? לגן המבוכה, הוא הגן הנטוע לצחוק, הידוע אצל השרים, שהנטיעות עשיות כתלים כתלים, וביניהם שבילים רבים נבוכים ומעורבים, כולם דומים זה לזה, והתכלית בם הוא להגיע אל האכסדרה אחת שבאמצעם. ואמנם השבילים האלה מהם ישרים ומגיעים באמת אל האכסדרה, ומהם משגים את האדם ומרחיקים אותו ממנה. ואמנם ההולך בין השבילים הוא לא יוכל לראות ולדעת כלל אם הוא בשביל האמיתי או בכוזב, כי כולם שווים ואין הפרש ביניהם לעין הרואה אותם, אם לא שידע הדרך בבקיאיות וטביעות עין שכבר נכנס בם והגיע אל התכלית שהוא האכסדרה. והנה העומד כבר על האכסדרה הוא רואה כל הדרכים לפניו ומבחין בין האמתיים והכוזבים, והוא יוכל להזהיר את ההולכים בם, לומר:

זה הדרך לכו בו! והנה, מי שירצה להאמין לו, יגיע למקום המיועד. ומי שלא ירצה להאמין וירצה ללכת אחר עיניו, ודאי שישאר אובד ולא יגיע אליו:

כן הדבר הזה:

מי שעדיין לא משל ביצרו, הוא בתוך השבילים, לא יוכל להבחין ביניהם. אך המושלים ביצרם שכבר הגיעו אל האכסדרה, שכבר יצאו מן השבילים וראו כל הדרכים לעיניהם בברור, הם יכולים ליעץ למי שירצה לשמוע, ואליהם צריכים אנו להאמין. ואמנם מה היא העצה שהם נותנים לנו? בואו חשבון, בואו וחשב חשבוננו של עולם, כי כבר הם

ניסו וראו וידעו שזה לבדו הוא הדרך האמיתי להגיע האדם אל הטובה אשר הוא מבקש ולא זולת זה:

כללו של דבר, צריך האדם להיות מתבונן בשכלו תמיד בכל זמן ובזמן קבוע לו בהתבודדו, מה הוא הדרך האמיתי לפי חק התורה שהאדם צריך לילך בו. ואחר כך יבוא להתבונן על מעשיו אם הם על הדרך הזו אם לא, כי על ידי זה ודאי שיהיה לו נקל לטהר מכל רע וליישר כל דרכיו. וכמו שהכתוב אומר (משלי ד):

פֶּלֶס מֵעַגְל רִגְלִיךָ וְכָל דַּרְכֶיךָ יִכּוֹנוּ, וְאוֹמֵר (איכה ג):

נִחַפְשָׁה דַרְכֵינוּ וְנַחְקוּרָה וְנִשׁוּבָה עַד ה':

פרק ד - בדרך קניית הזהירות

הנה מה שמביא את האדם [על דרך כלל אל הזהירות, הוא לימוד התורה. והוא מה שאמר רבי פינחס בתחלת הברייתא, תורה מביאה לידי זהירות. אמנם על דרך פרט המביא לזה, הוא ההתבוננות על חומר העבודה אשר חייב בה האדם, ועומק הדין עליה. ויצא לו זה, מן העיון במעשים הכתובים בספרי הקודש ומן הלימוד במאמרי החכמים זכרונם לברכה המעוררים על זה:

והנה יש בהתבוננות הזו הערות הערות בהדרגה:

לשלמי הדעת, ולפחותים מהם, ולכל ההמון כולו. לשלמי הדעת, תהיה להם ההערה במה שיתברר להם כי רק השלימות הוא הדבר הראוי שיחמד מהם ולא זולת זה, ושאינן רע גדול מחסרון השלמות וההרחקה ממנו. כי הנה אחר שיתבאר זה אצלם ויתבאר להם כמו כן היות האמצעים אליו המעשים הטובים והמדות הטובות, ודאי הוא שלא יתרצו מעולם להמעיט מאלה האמצעים או להקל בהם. כי כבר נתבאר אצלם שאם אמצעים אלה ימעטו להם, או אם האמצעים יהיו חלשים ולא בכל החוזק המצטרך בהם, הנה לא ישיגו בהם שלמות אמיתי אלא יגרע מהם כפי מה שגרעו הם בהשתדלותם, ונמצאים חסרי השלימות, מה שהוא להם צרה גודלה ורעה רבה. על כן לא יבחרו אלא להרבות בהם ולהחמיר בכל תנאיהם, ולא ינוחו ולא ישקטו מדאגה מדבר פן יחסר מהם מה שיגיע אותם אל השלימות אשר הם חפצים. והוא מה שאמר שלמה המלך עליו השלום (משלי כח):

אשרי אדם מפחד תמיד, ופירשו זכרונם לברכה (ברכות ס')

ההוא בדברי תורה כתיב:

והנה סוף זאת המדרגה, היא הנקראת יראת חטא, שהיא מן המשובחות שבמדרגות, והוא שיהיה האדם ירא תמיד ודואג פן ימצא בידו איזה שמץ חטא שיעכבהו מן השלימות אשר הוא חייב להשתדל בעבורו. ועל זה אמרו ז"ל (ב"ב עה):

על דרך המשל, מלמד שכל אחד נכוה מחופתו של חברו. כי אין זה מטעם הקנאה אשר תפול רק בחסירי הדעת כמו שאכתוב עוד בסיעתא דשמיא, אלא מפני ראותו עצמו חסר מן השלימות מדריגה שהיה יכול להשיגה כמו שהשיגה חברו. והנה על פי ההתבוננות הזה ודאי שלא ימנע השלם בדעתו להיות זהיר במעשיו:

אך לפחותים מאלה, תהיה ההערה לפי הבחנתם, והוא, לפי ענין הכבוד אשר הם מתאווים לו. וזה כי זה פשוט אצל כל בעל דעת, שאין המדריגות מתחלקות בעולם האמיתי שהוא העולם הבא, אלא לפי המעשים. ושלא יתרומם שם אלא מי שהוא רב המעשים מחבירו. ואשר הוא מעט המעשים הוא יהיה השפל. אם כן, איפוא, איך יוכל האדם להעלים עיניו ממעשיו או למעט השתדלותו בזה אם אחר כך ודאי יצר לו בזמן שלא יוכל לתקן את אשר עותו:

והנה יש מהפתאים המבקשים רק להקל מעליהם, שיאמרו, למה נייגע עצמנו בכל כך חסידות ופרישות, הלא די לנו שלא נהיה מהרשעים הנידונים בגיהנם. אנחנו לא נדחוק עצמנו ליכנס בגן עדן לפני ולפנים. אם לא יהיה לנו חלק גדול, יהיה לנו חלק קטן. אנו די לנו בזה, ולא נכביד על משאנו בעבור זאת. אמנם שאלה אחת נשאל מהם:

היכולו כל כך על נקלה לסבול בעולם הזה החולף, לראות אחד מחבריהם מכובד ומנושא יותר מהם ומושל עליהם וכל שכן אחד מעבדיהם או מן העניים הנבזים ושפלים בעיניהם ולא יצטערו ולא יהיה דמם רותח בקרבם? לא, ודאי! כי הנה עינינו הרואות:

כל עמל האדם, להנשא על כל מי שיוכל ולשים מקומו בין הרמים יותר, כי היא קנאת איש מרעהו. ואם יראה חברו מתרומם והוא נשאר שפל, ודאי שמה שיסבול הוא מה שיוכרח לסבול, כי לא יוכל למנוע, ולבבו יתעשת בקרבו:

מעתה, אם כך קשה עליהם להיות שפלים מזולתם במעלות המדומות והכוזבות, שאין השפלות בהם אלא לפנים, ולא ההנשא אלא שוא ושקר, איך יוכלו לסבול שיראו עצמם שפלים יותר מאותם האנשים עצמם אשר הם עתה שפלים מהם. וזה במקום המעלה האמיתית והיקר הנצחי, שאף על פי שעכשו אין מכירים אותו ואת ערכו, על כן לא יחושו אליו, אבל בזמנו, ודאי שיכירוהו לאמיתו לצערם ולבשתם, ודאי שלא יהיה להם זה אלא צער גדול ונצחי:

הרי לך, שאין הסבלנות הזה אשר הם דורשים לעצמם להקל מהם חומר העבודה, אלא פיתוי כוזב שמפתה יצרם אותם, ולא דבר אמיתי כלל. וכבר לא היה מקום לפיתוי זה להם לולי היו רואים אמיתת הענין. אבל לפי שאין מבקשים אותו והולכים ושוגים לרצונם, הנה לא יוסר מהם פתויים עד הזמן אשר לא יועיל להם, כי לא יהיה עוד בידם לתקן את אשר שחתו:

והוא מה שאמר שלמה המלך עליו השלום (קהלת ט):

כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאלו אשר אתה הולך שמה. והיינו, כי מה שאין האדם עושה עד שהכח מסור בידו מבוראו הוא הכח הבחירי המסור לו כל ימי חייו שהוא בהם בחירי ומצוה לעשות, הנה לא יוכל לעשותו עוד בקבר ובשאלו, שאין הכח הזה עוד בידו, כי מי שלא הרבה מעשים טובים בחייו, אי אפשר לו לעשותם אחרי כן. ומי שלא חשב חשבון מעשיו, לא יהיה לו זמן לחשבו אז. ומי שלא התחכם בעולם הזה, לא יתחכם בקבר. וזהו שאמר (שם):

כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאלו אשר אתה הולך שמה:

אך ההערה לכל ההמון, הנה הוא בענין השכר ועונש עצמם בראות עומק הדין עד היכן מגיע, אשר באמת ראוי להזדעזע ולהתחרד תמיד, כי מי יעמוד ביום הדין ומי יצדק לפני בוראו באשר השקפתו מדקדקת על כל דבר קטן או גדול. וכן אמרו רבותינו ז"ל (חגיגה ה):

ומגיד לאדם מה שיחו, אפילו שיחה קלה שבין איש לאשתו, מגידים לו לאדם בשעת הדין. עוד אמרו (יבמות קכא):

וסביביו נשערה מאד, מלמד שהקדוש ברוך הוא מדקדק עם חסידיו כחוט השערה:

אברהם, הוא אברהם האהוב לקונו עד שהכתוב אמר עליו (ישעיה מא):

אברהם אוהבי, לא פלט מן הדין מפני דברים קלים שלא דקדק בהם. על שאמר "במה אדע", אמר לו הקדוש ברוך הוא, חיך, ידוע תדע כי גר יהיה זרעך (פר"א מח). על שכרת ברית עם אבימלך בלא ציוויו של מקום, (ב"ר נד) אמר לו הקב"ה חיך שאני משהא בשמחת בניך שבעה דורות (שם פט). יעקב, על שחרה אפו ברחל שאמרה לו הבה לי בנים, אמרו במדרש, זה לשונו:

אמר לו הקדוש ברוך הוא, כך עונים את המעוקות? חיך, שבניך עומדים לפני בנה (שם עא). ולפי שנתן את דינה בתיבה כדי שלא יקחה עשו, אף על פי שכונתו היתה ודאי לטובה, אך לפי שמנע חסד מאחיו, אמרו במדרש (שם ע"ו):

אמר לו הקדוש ברוך הוא, למס מרעהו חסד (איוב ו), לא בקשת להשיאה למהול הרי היא נשאת לערל, לא בקשת להשיאה דרך היתר הרי היא נשאת דרך איסור. יוסף, לפי שאמר לשר המשקים כי אם זכרתי אתך, נתוספו לו שתי שנים, כמאמרם זכרונם לברכה (שם פ"ט). יוסף עצמו על שחנט את אביו בלי רשותו של מקום, או לפי ששמע עבדך אבינו ושתק, למר כדאית לה ולמר כדאית לה, מת לפני אחיו (שם ק). דוד, לפי שקרא לדברי תורה זמירות, נענש, שנכשל בדבר עוזא ונתערבבה שמחתו (סוטה לה). מיכל, לפי שהוכיחה את דוד במה שרקד בחוץ לפני הארון, נענשה שלא היה לה ולד אלא במותה (שמואל ב ו). חזקיהו, לפי שהראה אל שרי מלך בבל את בית נכתה, נגזר על בניו להיות סריסים בהיכל מלך בבל (מלכים ב כ). ורבים כאלה מאד:

ובפרק הכל חייבים אמרו (חגיגה ה):

רבי יוחנן כד הוה מטי להאי קרא הוה בכי, וקרבתו אליכם למשפט והייתי עד ממחר וגו', עבד ששוקלים עליו קלות כחמורות, תקנה יש לו? ובודאי שאין כונת המאמר שיהיה העונש על שתיהן אחד, כי הקדוש ברוך הוא אינו משלם אלא מדה כנגד מדה. אמנם הענין הוא, שלענין משקל המעשים כך עולות בכף הקלות כמו החמורות, כי לא ישכחו החמורות את הקלות ולא יעלים הדיין עינו מהם כלל כאשר לא יעלים מהחמורות, אלא על כולם ישגיח ויפקח בהשואה אחת, לדון כל אחד מהם ולהעניש אחר כך על כל אחד כפי מה שהוא, והוא מה ששלמה המלך עליו השלום אומר (קהלת יב):

כי את כל מעשה האלקים יביא במשפט וגו', כי כאשר אין הקדוש ברוך הוא מניח מלשכוח כל מעשה טוב קטן כמות שהוא, כן לא יניח מלשפוט ולהוכיח כל מעשה רע קטן כמות שהוא, ולהוציא מלב הרוצים להתפתות ולחשוב שלא יעלה האדון ברוך הוא בדיניו הדברים הקלים ולא יקח חשבון עליהם, אלא כללא הוא (בבא קמא נ):

כל האומר, הקדוש ברוך הוא ותרונו, יתותרו מעוהו. וכן אמרו:

אם אומר לך יצר הרע, חטא, והקדוש ברוך הוא מוחל לך אל תשמע לו. וזה דבר פשוט ומבורר, כי הנה אל אמת ה':

והוא מה שאמר משה רבנו עליו השלום (דברים לב):

הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול וגו', כי כיון שהקדוש ברוך הוא רוצה במשפט, הנה כך הוא עבור על המשפט, העלים את העין מן הזכות כמו מן החובה. על כן אם משפט הוא רוצה, צריך שיתן לכל איש כדרכו וכפרי מעלליו בתכלית הדקדוק, בין לטוב בין למוטב, והיינו, אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא, שפירשו ז"ל (ספרי):

לצדיקים ולרשעים, כי כך היא המדה ועל הכל הוא דן ועל כל חטא הוא מעניש ואין להמלט:

ואם תאמר, אם כן, מדת הרחמים למה היא עומדת, כיון שעל כל פנים צריך לדקדק בדין על כל דבר? התשובה, ודאי, מדת הרחמים היא קיומו של עולם, שלא היה עומד זולתו כלל וכלל. ואף על פי כן אין מדת הדין לוקה, וזה, כי לפי שורת הדין ממש, היה ראוי שהחוטא יענש מיד תיכף לחטאו בלי המתנה כלל, וגם שהעונש עצמו יהיה בחרון אף, כראוי למי שממרה פי הבורא יתברך שמו, ושלא יהיה תיקון לחטא כלל, כי הנה באמת, איך יתקן האדם את אשר עוית והחטא כבר נעשה? הרי שרצח האדם את חברו, הרי שנאף, איך יוכל לתקן הדבר הזה? היוכל להסיר המעשה העשוי מן המציאות:

אמנם, מדת הרחמים היא הנותנת הפך השלשה דברים שזכרנו:

דהינו, שיתן זמן לחוטא ולא יכחד מן הארץ מיד כשחטא, ושהעונש עצמו לא יהיה עד לכלה, ושהתשובה תנתן לחוטאים בחסד גמור, שתחשב עקירת הרצון כעקירת המעשה, דהיינו, שבהיות השב מכיר את חטאו ומודה בו ומתבונן על רעתו ושב ומתחרט עליו חרטה גמורה דמעיקרא כחרטת הנדר ממש שהוא מתנחם לגמרי והיה חפץ ומשתוקק שמעולם לא היה נעשה הדבר ההוא ומצטער בלבו צער חזק על שכבר נעשה הדבר ועוזב אותו להבא ובורח ממנו, הנה עקירת הדבר מרצונו, יחשב לו כעקירת הנדר ומתכפר לו. והוא מה שאמר הכתוב (ישעיה ו):

וסר עונך וחסאתך תכפר, שהעון סר ממש מהמציאות ונעקר במה שעכשיו מצטער ומתנחם על מה שהיה למפרע:

זה חסד ודאי שאינה משורת הדין, אך על כל פנים הנה הוא חסד שאינו מכחיש הדין לגמרי, שהרי יש צד לתלות בו, שתחת הרצון שנתרצה בחטא וההנאה שנהנה ממנו בא עתה הנחמה והצער. וכן אריכות הזמן אינו ויתרון על החטא, אלא סבלנות קצת לפתוח לו פתח תקון. וכן כל שאר דרכי חסד:

כענין ברא מזכה אבא (סנהדרין קד), או מקצת נפש ככל הנפש (קהלת רבה ז כז), המוזכרים בדברי החכמים, דרכי חסד הם לקבל את המעט כמרובה, אך לא מתנגדים ומכחישים ממש מדת הדין, כי כבר יש בהם טעם הגון להחשיב אותם. אך שיותר עבירות בלא כלום או שלא ישגיח עליהם, זה היה נגד הדין לגמרי, כי כבר לא היה משפט ודין אמיתי בדברים, על כן זה אי אפשר להמצא כלל. ואם אחד מן הדרכים שזכרנו לא ימצא לחוטא להמלט, ודאי שמדת הדין לא תשוב ריקם. וכן אמרו ז"ל (ירושלמי תענית פ"ב):

מאריך אפיה וגבי דילה. נמצא, שאין לאדם הרוצה לפקוח עיניו פיתוי שיוכל להתפתות בו לבלתי הזהר במעשיו בתכלית הזהירות ולדקדק בהם תכלית הדקדוק. הן כל אלה ההשקפות שישקיף עליהן האדם ויקנה בהם מדת הזהירות ודאי, אם בעל נפש הוא:

פרק ה - בבאור מפסידי הזהירות וההרחקה מהם

הנה מפסידי המידה הזאת ומרחיקה הם שלשה:

האחד הוא הטיפול והטרדה העולמית. השני השחוק והלצון. השלישי החברה הרעה. ונדבר בהם אחד לאחד. הנה הטיפול והטרדה כבר דברנו מהם למעלה, כי בהיות האדם טרוד בעניני עולמו, הנה מחשבותיו אסורות בזיקי המשא אשר עליהם, ואי אפשר להם לתת לב אל המעשה. והחכמים עליהם השלום, בראותם זה אמרו (אבות פ"ד):

הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה. כי הנה העסק מוכרח הוא לאדם לצורך פרנסתו, אך ריבוי העסק אינו מוכרח שיהיה כל כך גדול עד שלא יניח לו מקום אל עבודתו, על כן

נצטוינו לקבוע עתים לתורה, וכבר זכרנו שהיא המצטרקת יותר לאדם לשיגיע אל הזהירות, וכמאמר רבי פינחס:

תורה מביאה לידי זהירות, וזולתה לא יגיע אליו כלל, והוא מה שאמרו ז"ל (שם פרק ב):

ולא עם הארץ חסיד. וזה, כי הבורא יתברך שמו שברא היצר הרע באדם, הוא שברא התורה תבלין לו, וכמו שאמרו ז"ל (קידושין ל):

בראתי יצר הרע בראתי לו תורה תבלין:

והנה פשוט הוא, שאם הבורא לא ברא למכה זו אלא רפואה זו, אי אפשר בשום פנים שירפא האדם מזאת המכה בלתי זאת הרפואה, ומי שיחשבו להנצל זולתה, אינו אלא טועה, ויראה טעותו לבסוף כשימות בחטאו. כי הנה היצר הרע באמת חזק הוא באדם מאד, ומבלי ידיעתו של האדם הולך הוא ומתגבר בו ושולט עליו. ואם יעשה כל התחבולות שבעולם ולא יקח הרפואה שנבראה לו שהיא התורה, כמו שכתבתי, לא ידע ולא ירגיש בתגבורת חליו אלא כשימות בחטאו ותאבד נשמתו. הא, למה זה דומה:

לחולה שדרש ברופאים והכירו חליו ואמרו לו שיקח סם זה. והוא, מבלתי שתקדם לו ידיעה במלאכת הרפואה, יניח הסם ההוא ויקח מה שיעלה במחשבתו מן הסמים, הלא ימות החולה ההוא ודאי, כן הדבר הזה. כי אין מי שמכיר בחלי היצר הרע ובכחו המוטבע בו אלא בוראו שבראו, והוא הזהירנו שהרפואה לו היא התורה. מי איפוא יניחה ויקח מה שיקח זולתה ויחיה, ודאי שחושך החומריות ילך ויגבר עליו מדרגה אחר מדרגה והוא לא יבין עד שימצא שקוע ברעה ורחוק מן האמת הרחק גדול שאפילו הרהורי דברים לא יעלו על לבו לבקש האמת. אך אם הוא עוסק בתורה בראותו דרכיה, ציוויה ואזהרותיה, הנה סוף סוף מאליו יתחדש בו התעוררות שיביאהו אל הדרך הטוב. והוא מה שאמרו ז"ל (פתיחתא דאיכה רבתי):

הלואי, אותי עזבו ותורתי שמרו, שהמאור שבה מחזירו למוטב:

והנה בכלל זה גם כן קביעות העתים אל חשבון המעשה ותקונו כמו שכתבתי למעלה. ומלבד כל זה מה שישאר לו פנאי מעסקיו, אם חכם הוא ודאי שלא יאבדהו, אלא יאחז בו מיד ולא ירפאו, לעסוק בו בעסק נפשו ותקון עבודתו:

וזה המפסיד, אף על פי שהוא היותר כללי, הנה הוא היותר קל למי שרוצה להמלט שימלט ממנו:

אך השני, הנה הוא קשה מאד, והוא השחוק והלצון, כי מי שטובע במ, הוא כמי שטובע בים הגדול שקשה מאד להמלט ממנו. כי הנה השחוק הוא מאבד את לב האדם, שכבר אין הטעם והדיעה מושלת בו, והרי הוא כשכור או שוטה אשר אי אפשר לתת

להם ערמה או להנהיגם, כי אינם מקבלים הנהגה, והוא מה שאמר שלמה המלך עליו השלום (קהלת ב):

לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זו עושה. וחכמים זכרונם לברכה אמרו (אבות פרק ג):

שחוק וקלות ראש מרגילים את האדם לערוה. כי אף על פי שחמורה היא הערוה אצל כל בן דעת ולבו ירא מקרב אליה מכח הציור שכבר נצטייר בשכלו מאמיתת גודל פשעה ורוב עונשה, הנה השחוק וקלות ראש ממשיכים אותו מעט מעט ומקריבים אותו הלך וקרב שתהיה היראה סרה מעליו מעט מעט מדריגה אחר מדריגה, עד שיגיע על העון עצמו ויעשהו:

וכל כך למה, לפי, שכמו שכל מציאות הזהירות תלוי בשימת הלב על הדבר, כן כל עצמו של השחוק אינו אלא מסיר הלב מן המחשבות הישרות והעיוניות, ונמצא שלא יבואו הרהורי היראה בלבו כלל:

ותראה קושי הלצון והשחתתו הרבה, כי כמו המגן המשוח בשמן אשר ישמיט ויפיל מעליו החצים ומשליכם לארץ ולא יניח אותם שיגיעו אל גוף האדם כן הלצון מפני התוכחה והמרדות, כי בליצנות אחד ובשחוק קטן יפיל האדם מעליו ריבוי גדול מן ההתעוררות וההתפעלות מה שהלב מתעורר ומתפעל בעצמו מדי ראותו או שומעו ענינים שיעירוהו אל החשבון והפשפוש במעשים, ובכח הליצנות יפיל הכל לארץ ולא יעשה בו רושם כלל. ולא מפני חולשת הענינים ולא מפני חסרון הבנת הלב, אלא מפני כח הלצון ההורס כל עניני המוסר והיראה:

והנה הנביא ישעיה היה צוח על זה ככרוכיא, כי היה רואה שזה היה מה שלא היה מניח מקום לתוכחותיו שיעשו רושם והיה מאבד תקותם של החוטאים, והוא מה שאמר (ישעיה כח):

ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם. וכבר גזרו אמר חכמים זכרונם לברכה (ע"ז יח):

שהלץ מביא היסורין עליו, והוא מה שהכתוב עצמו מבאר בפירוש (משלי יט):

נכוננו ללצים שפטים, כי זה הוא דבר שהדין נותן אותו, כי מי שמתפעל מן ההתבוננות ומן הלימודים, אינו צריך שיתסר בגופו, כי כבר ישוב מחטאותיו בלי זה מכח הרהורי תשובה שיולדו בלבבו על ידי מה שיקרא או שישמע מן המוסרים והתוכחות. אך הלצים שאינם מתפעלים מן התוכחות מפני כח ליצנותם, אין להם תיקון אלא השפטים, שאלה לא יהיה כח בליצנותם לדחותם מעליהם כאשר ידחו המוסרים. והנה כפי חומר החטא ותולדותיו, החמיר השופט האמיתי בעונשו והוא מה שלמדונו ז"ל (ע"ז יח):

קשה הליצנות שתחלתו יסורין וסופו כליה, שנאמר:

פן יחזקו מוסריכם כי כלה ונחרצה שמעתי וגו':

והמפסיד השלישי הוא החברה, דהיינו, חברת הטפשים והחוטאים, והוא מה שהכתוב אומר (משלי יג):

ורועה כסילים ירוע. כי הנה אנחנו רואים פעמים רבות אפילו אחר שנתאמת אצל האדם חובת העבודה והזהירות בה, יתרפה ממנה או יעבור על איזה דברים ממנה כדי שלא ילעגו עליו חבריו או כדי להתערב עמהם, והוא מה ששלמה מזהיר ואומר (שם כד):

ועם שונים אל תתערב. כי אם יאמר לך אדם (כתובות יז):

לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות, אף אתה אמור לו, במה דברים אמורים, בבני אדם שעושים מעשי אדם, אך לא בבני אדם שעושים מעשי בהמה. ושלמה מזהיר עוד (משלי יד):

לך מנגד לאיש כסיל. ודוד המלך אמר (תהלים א):

אשרי האיש אשר לא הלך וגו', וכבר פירשו, זכרונום לברכה (ע"ז יח):

אם הלך, סופו לעמוד. ואם עמד, סופו לישב. ואומר (תהלים כו):

לא ישבתי עם מתי שוא וגו' שנאתי קהל מרעים וגו'. אין לו לאדם אלא להטהר ולנקות עצמו, ולמנוע רגליו מדרכי ההמון השקועים בהבלי הזמן, וישיב רגליו אל חצרות ה' ואל משכנותיו. הוא שדוד עצמו מסיים ואומר (שם):

ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'. ואם יארע לו שימצא בחברת מי שילעג עליו, לא ישית לבו אל הלעג ההוא, אדרבא, ילעג על מלעיגיו ויבזם, ויחשוב בדעתו כי לולי היה לו להרויח ממון הרבה, ההיה מניח מה שהיה צריך לזה מפני חבריו שלא ילעגו?! כל שכן שלא ירצה לאבד נשמתו מפני לעג:

ועל דרך זה הזהירו ז"ל (אבות פרק ד):

הוי עז כנמר וכו' לעשות רצון אביך שבשמים, ודוד אמר (תהלים קיט):

ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש, שאף על פי שרוב המלכים עסקם ודבורם בדברי גדולות והנאות, ודוד שהיה גם כן מלך, לכאורה תהיה לו לחרפה אם בהיותו בחברתם יהיה הוא מדבר בדברי מוסר ותורה, תחת ספרו מן הגדולות ומתענוגות בני אדם כמוהם, הנה לא היה חש לזה כלל ולא היה לבו נפתה בהבלים האלה אחרי שכבר השיג האמת, אלא מפרש ואומר:

ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש. וישעיה כמו כן אמר (ישעיה נ):

על כן שמתי פני כחלמיש ואדע כי לא אבוש:

פרק ו - בבאור מדת הזריזות

אחר הזהירות יבוא הזריזות, כי הזהירות טובב על ה"לא תעשה" והזריזות על ה"עשה", והיינו (תהילים לד טו):

סור מרע ועשה טוב. וענינו של הזריזות מבואר, שהוא ההקדמה למצות ולהשלמת ענינם. וכלשון הזה אמרו ז"ל (פסחים ד):

זריזים מקדימים למצות. וזה, כי כמו שצריך פקחות גדול והשקפה רבה לינצל ממוקשי היצר ולהמלט מן הרע שלא ישלוט בנו להתערב במעשינו כן צריך פקחות גדול והשקפה לאחוז במצות ולזכות בהם ולא תאבדנה ממנו. כי כמו שמסבב ומשתדל היצר הרע בתחבולותיו להפיל את האדם במכמורות החטא, כן משתדל למנוע ממנו עשית המצות ולאבדם ממנו. ואם יתרפה ויתעצל ולא יתחזק לרדוף אחריהם ולתמוך בהם, ישאר נעור וריק מהם בודאי:

ותראה כי טבע האדם כבד מאד, כי עפריות החמריות גס, על כן לא יחפוץ האדם בטורח ומלאכה. ומי שרוצה לזכות לעבודת הבורא יתברך, צריך שיתגבר נגד טבעו עצמו ויתגבר ויזדרז, שאם הוא מניח עצמו ביד כבודותו, ודאי הוא שלא יצליח. והוא מה שאמר התנא (אבות פרק ד):

הוי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי, וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים. וכן מנו חכמים ז"ל (ברכות לב):

בדברים הצריכים חיזוק, תורה ומעשים טובים. ומקרא מלא הוא (יהושע א):

חזק ואמץ מאד לשמר לעשות ככל התורה אשר צוך משה עבדי, כי חיזוק גדול צריך למי שרוצה לכפות הטבע אל הפכו:

והנה שלמה שנה מאד באזהרתו על זה בראותו את רוע העצלה וההפסד הגדול הנמשך ממנה ואמר (משלי ו):

מעט שנות מעט תנומות מעט חבק ידיים לשכב, ובא כמהלך ראשך ומחסרך כאיש מגן. כי הנה העצל אף על פי שאינו עושה רע בקום עשה, הנה הוא מביא את הרעה עליו בשב ואל תעשה שלו. ואמר (שם יח):

גם מתרפה במלאכתו, אח הוא לבעל משחית. כי אף על פי שאיננו המשחית העושה את הרעה בידי, לא תחשוב שהוא רחוק ממנו, אלא אחיו הוא ובן גילו הוא:

ואמר עוד לבאר רעת העצל באור ציורי, מה שיקרה ויולד לעינינו יום יום (שם כד):

על שדה איש עצל עברתי ועל כרם אדם חסר לב, והנה עלה כולו קמשונים כסו פניו
חרלים וגו', ואחזה אנכי אשית לבי, ראיתי לקחתי מוסר, מעט שנות מעט תנומות וגו',
ובא מתהלך רישך וגו':

והנה מלבד פשוטו אשר הוא אמיתי כמשמעו שהוא מה שקורה אל שדה העצל ממש,
הנה דרשו בו חכמים ז"ל, מדרש נאה, זה לשונם (ילקוט):

והנה עלה כולו קמשונים, שמבקש פירוש של פרשה ואינו מוצא. כסו פניו וגו', מתוך
שלא עמל בהם, הוא יושב ומטמא את הטהור ומטהר את הטמא, ופורץ גדרן של
תלמידי חכמים. מה ענשו של זה? שלמה פירשו (קהלת י):

ופורץ גדר ישכנו נחש. והיינו, כי רעת העצל אינה באה בבת אחת, אלא מעט מעט,
בלא שידע וירגיש בה, כי הנה הוא נמשך מרעה אל רעה עד שימצא טבוע בתכלית
הרעה. הנה בתחלה אינו אלא מחסיר הטהור אשר היה ראוי לו, ומזה נמשך שלא
ילמוד בתורה ככל הצורך. ומפני חסרון הלימוד, כשיבוא אחר כך ללמוד תחסר לו
ההבנה:

והנה אלולי היתה גומרת רעתו בה, כבר היתה רבה. אך עוד מתרבה והולכת במה
שברצותו על כל פנים לישב הפרשה והפרק ההוא, הנה יגלה בה פנים שלא כהלכה,
וישחית האמת ויהפכה, ויעבור על התקנות ויפרוץ את הגדרים, וסופו כליה כמשפט כל
פורץ גדר. אמר שלמה:

"ואחזה אנכי אשית לבי", התבוננתי על הדבר הזה וראיתי גודל הרע שבו שהוא כארס
ההולך ומתפשט מעט מעט, ואין פעולתו ניכרת עד המיתה. וזהו, "מעט שנות וגו' ובא
כמהלך רישך ומחסרך כאיש מגן":

והנה אנחנו רואים בעינינו כמה וכמה פעמים שכבר לבו של האדם יודע חובתו
ונתאמת אצלו מה שראוי לו להצלת נפשו ומה שחובה עליו מצד בוראו, ואף על פי כן
יניחהו, לא מחסרון הכרת החובה ההיא ולא לשום טעם אחר, אלא מפני שכבודות
העצלה מתגברת עליו, והרי הוא אומר, אוכל קמעא, או אישן קמעא, או קשה עלי
לצאת מביתי, פשטתי את כתנתי, איככה אלבשנה, חמה עזה בעולם, הקרה רבה או
הגשמים, וכל שאר האמתלאות והתואנות אשר פי העצלים מלא מהם. ובין כך ובין כך,
התורה מונחת, והעבודה מבוטלת, והאדם עוזב את בוראו. והא מה ששלמה אומר
(קהלת י):

בעצלתים ימך המקרה ובשפלות ידים ידלוף הבית. ואולם אם תשאל את פי העצל,
יבוא לך במאמרים רבים ממאמרי החכמים, והמקראות מן הכתובים, והטענות מן
השכל, אשר כולם יורו לו, לפי דעתו המשובשת, להקל עליו ולהניחו במנוחת עצלותו.
והוא איננו רואה שאין הטענות ההם והטעמים ההם נולדים לו מפני שיקול דעתו, אלא
ממקור עצלותו הם נובעים, אשר בהיותה היא גוברת בו, מטה דעתו ושכלו אל
הטענות האלה, אשר לא ישמע לקול החכמים ואנשי הדעה הנכונה. הוא מה ששלמה
צווח ואומר (משלי כו):

חכם עצל בעיניו משבעה משיבי טעם. כי העצלה איננה מנחת לו שיהיה אפלו חש לדברי המוכיחים אותו, אלא יחשוב הכל לתועים ושוטים והוא לבדו חכם:

והנה תדע כי זה כלל גדול מנוסה במלאכת הפרישות, שכל קולא צריכה בדיקה. כי אף על פי שיכולה להיות ישרה ונכוחה, אמנם, קרוב הדבר שתהיה מעצות היצר ומרמותיו, על כן צריך לבדוק אחריה בחקירות ודרישות רבות. אם אחר כל אלה תצדק, ודאי שהיא טובה:

כללו של דבר, חיזוק גדול צריך האדם להתחזק ולהתגבר בזריזות לעשות המצות, בהשליכו מעליו כובד העצלה המעכבת על ידו. (וישתמש במדת העצלות, בתאוות הבהמיות, אשר הנאותיהם חולפות מן האדם, וישאר עליו חרפתם בעוה"ז וענשם בעוה"ב.) ותראה שהמלאכים נשתבחו במדה הטובה הזאת, שנאמר בהם (תהלים קג):

גבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דברו. ואומר (יחזקאל א):

והחיות רצוא ושוב כמראה הבזק. והנה אדם הוא אדם ולא מלאך, על כן אי אפשר לו שיגיע לגבורתו של המלאך. אך ודאי, שכל מה שיוכל להתקרב במדרגתו אליו, ראוי שיתקרב. ודוד המלך היה משבח על חלקו ואומר (תהלים קיט):

חשתי ולא התמהמהתי לשמר מצותיך:

פרק ז - בבאור חלקי הזריזות

חלקי הזריזות שנים, אחד קודם המעשה ואחד אחרי כן. קודם התחלת המעשה הוא שלא יחמיץ האדם את המצוה, אלא בהגיע זמנה או בהזדמנה לפניו או בעלותה במחשבתו, ימהר יחיש מעשהו לאחוז בה ולעשות אותה ולא יניח זמן לזמן שיתרבה בינתים. כי אין סכנה כסכנתו, אשר הנה כל רגע שמתחדש, יוכל להתחדש איזה עכוב למעשה הטוב. ועל אמיתת זה הדבר העירונו ז"ל (בראשית רבה פרק עו):

בענין המלכת שלמה שאמר דוד לבניהו (מלכים א א):

והורדתם אותו אל גיחון, וענה בניהו:

אמן, כן יאמר ה'. אמרו, זה לשונם (בראשית רבה עו):

רבי פינחס בשם רבי חנן דצפורי, והלא כבר נאמר (דבה"א כב):

הנה בן נולד לך הוא יהיה איש מנוחה? אלא הרבה קטגורין יעמדו מכאן ועד גיחון. על כן הזהירו זכרונם לברכה (מכילתא שמות יב):

ושמרתם את המצות, מצוה הבאה לידך אל תחמיצנה, ואמרו (נזיר ג):

לעולם יקדים אדם לדבר מצוה, שלפי שהקדימה בכירה לצעירה, זכתה וקדמה ארבעה דורות בישראל למלכות. ואמרו (פסחים ד):

זריזים מקדימים למצוות. וכן אמרו (ברכות ו):

לעולם ירוץ אדם לדבר מצוה ואפילו בשבת. ובמדרש אמרו (בראשית רבה פ' מח):

הוא ינהגנו על מות, בזריזות, כאלין עולמתא, כמה דאת אמר (תהלים יו):

בתוך עלמות תופפות. כי הזריזות היא מדת שלימות גדול אשר טבעו של האדם מונעה ממנו עתה. ומי שמתגבר ותופש בה כל מה שיוכל, הנה לעתיד לבוא יזכה לה באמת, אשר הבורא יתברך יתנה לו שכרו חלף מה שהשתדל אחריה בזמן עבודתו:

אך הזריזות אחר התחלת המעשה הוא, שכיון שאחז במצוה, ימהר להשלים אותה ולא להקל מעליו כמי שמתאוה להשליך מעליו משאו, אלא מיראתו פן לא יזכה לגמור אותה. ועל זה הרבו להזהיר, זכרונם לברכה, ואמרו (בראשית רבה פ' פה):

כל המתחיל במצוה ואינו גומר אותה, קובר אשתו ובניו. ואמרו (שם):

אין המצוה נקראת אלא על שם גומרה. ואמר שלמה המלך עליו השלום (משלי כב):

חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב, בל יתיצב לפני חשוכים. וחכמים זכרונם לברכה (סנהדרין קד) יחסו לו השבח הזה, על שמיהר במלאכת בנין הבית ולא נתעצל בה לאחר אותה. וכן דרשוהו על משה עליו השלום, על שמיהר במלאכת המשכן:

וכן תמצא כל מעשיהם של צדיקים תמיד במהירות. אברהם כתוב בו (בראשית יח):

וימהר אברהם האהלה אל שרה ויאמר מהרי וגו', ויתן אל הנער וימהר. רבקה, (שם כד) ותמהר ותער כדה וגו'. וכן אמרו במדרש (במדבר רבה פרשה י):

ותמהר האשה וגו' (שופטים יג), מלמד שכל מעשיהם של צדיקים במהירות, אשר לא יתנו הפסק זמן לא אל התחלת המצוה ולא אל השלמתה. וטראה שהאדם אשר תלהט נפשו בעבודת בוראו, ודאי שלא יתעצל בעשית מצותיו, אלא תהיה תנועתו כתנועת האש המהירה, כי לא ינוח ולא ישקוט עד אם כלה הדבר להשלימו. ואמנם, התבונן עוד, שכמו שהזריזות הוא תולדת ההתלהטות הפנימי, כן מן הזריזות יולד ההתלהטות. והיינו, כי מי שמרגיש עצמו במעשה המצוה כמו שהוא ממהר תנועתו החיצונה, כן הנה הוא גורם שתבער בו תנועתו הפנימית כמו כן, והחשק והחפץ יתגבר בו וילך. אך אם יתנהג בכבדות בתנועת איבריו, גם תנועת רוחו תשקע ותכבה. וזה דבר שהנסיין יעידהו:

ואמנם כבר ידעת, שהנרצה יותר בעבודת הבורא, יתברך שמו, הוא חפץ הלב ותשוקת הנשמה. והוא מה שדוד המלך מתהלל בחלקו הטוב ואומר (תהלים מב):

כאיל תערג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלקים, צמאה נפשי לאלקים וגו'. (שם פד):

נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'. (שם סג):

צמאה לך נפשי כמה לך בשרי. ואולם האדם אשר אין החמדה הזאת לזהות בו כראוי, עצה טובה היא לו שיזדרז ברצונו, כדי שימשך מזה שתולד בו החמדה בטבע, כי התנועה החיצונה מעוררת הפנימית, ובודאי שיותר מסורה בידו היא החיצונה מהפנימית. אך אם ישתמש ממה שבידו, יקנה גם מה שאינו בידו בהמשך, כי תולד בו השמחה הפנימית והחפץ והחמדה מכח מה שהוא מתלהט בתנועתו ברצון. והוא מה שהיה הנביא אומר (הושע ו):

ונדעה נרדפה לדעת את ה', וכתוב (שם יא):

אחרי ה' ילכו כאריה ישאג:

פרק ח - בדרך קניית הזריזות

הנה האמצעים אשר נקנה בהם הזריזות, הם הם אותם אשר נקנה בהם הזהירות, ומדרגותיהם כמדרגותיהם, וכמו שכתבתי למעלה, כי ענינם קרוב זה לזה מאד, ואין הפרש ביניהם אלא שזה בעשין וזה בלאוין. וכאשר יתאמת אצל האדם גודל ערך המצות ורוב חובתו בהם, ודאי שיתעורר לבו אל העבודה ולא יתרפה ממנה:

ואמנם, מה שיוכל להגביר ההתעוררות הזו הוא ההסתכלות ברוב הטובות, שהקדוש ברוך הוא עושה עם האדם בכל עת ובכל שעה, והנפלאות הגדולות שעושה עמו מעת הלידה עד היום האחרון, כי כל מה שירבה להסתכל ולהתבונן בדברים אלה, הנה ירבה להכיר לעצמו חובה רבה אל האל המטיב לו, ויהיו אלה אמצעים לשלא יתעצל ויתרפה מעבודתו. כי הרי הואיל ואינו יכול ודאי לגמול לו טובתו יתברך, לפחות יודה לשמו ויקיים מצותיו:

והנה אין לך אדם באיזה מצב שימצא, אם עני ואם עשיר, אם בריא ואם חולה, שלא יראה נפלאות וטובות רבות במצבו. כי העשיר והבריא כבר הוא חייב לו יתברך על עושרו ועל בריאותו. העני חייב לו שאפילו בעונו ממציא לו פרנסתו דרך נס ופלא ואינו מניחו למות ברעב. החולה על שמחזיקו בכובד חוליו ומכותיו ואינו מניחו לרדת שחת, וכן כל כיוצא בזה, עד שאין לך אדם שלא יכיר עצמו חייב לבוראו. ובהסתכלו בטובות אלה שהוא מקבל ממנו, ודאי שיתעורר להזדרז לעבודתו, כמו שכתבתי למעלה, כל שכן אם יתבונן היות כל טובו תלוי בידו יתברך, ומה שמצטרך לו ומה שמוכרח אליו,

ממנו יתברך הוא, ולא מאחר, אשר על כן ודאי שלא יתעצל מעבוד עבודתו יתברך ולא יחסר לו מה שהוא מוכרח אליו:

והנך רואה, שכללתי פה בדברי שלשת המדרגות אשר חלקתים בזהירות, כי כבר ענינם אחד. והדבר למד מענינו, שלשלימי הדעת תהיה ההערה מצד החובה ומצד ערך המעשים וחשיבותם, לפחותים מהם מצד העולם הבא וכבודו, שלא תשיגהו בושה ליום הגמול בראותו הטובה שהיה יכול להשיג ואבדה. ולהמון מצד העולם הזה וצרכיו, כענין שפרשתי שם למעלה:

פרק ט - בביאור מפסידי הזריזות וההרחקה מהם

הנה מפסידי הזריזות, הם הם מגדילי העצלה. והגדול שבכולם, הוא בקשת המנוחה הגופנית ושנאת הטורח ואהבת העידונים בתשלום כל תנאיהם. כי הנה אדם כזה, ודאי שתכבד עליו העבודה לפני בוראו כובד גדול. כי מי שירצה לאכול אכילותיו בכל הישוב והמנוחה, ולישון שנתו בלא, טורד, וימאן ללכת אם לא לאטו, וכיוצא בדברים כאלה, הנה יקשה עליו להשכים לבתי כנסיות בבוקר, או לקצר בסעודתו מפני תפלת המנחה בין הערבים, או לצאת לדבר מצוה אם לא יהיה העת ברור, כל שכן למהר עצמו לדברי מצוה או לתלמוד תורה. ומי שמרגיל עצמו למנהגות האלה, איננו אדון בעצמו לעשות היפך זה כשירצה, כי כבר נאסר רצונו במאסר ההרגל הנעשה טבע שני:

ואמנם צריך שידע האדם כי לא למנוחה הוא בעולם הזה, אלא לעמל וטורח. ולא ינהג בעצמו, אלא מנהג הפועלים העושים מלאכה אצל משכיריהם, וכענין מה שהיה אומר (עירובין סה):

"אגירי דיומא אנן", וכדרך יוצאי הצבא במערכותיהם אשר אכילתם בחיפזון ושינתם עראי ועומדים תמיד מוכנים לעת קרב. ועל זה נאמר (איוב ה):

כי אדם לעמל יולד. וכשירגיל עצמו על זה הדרך, ימצא העבודה קלה עליו ודאי, כיון שלא יחסר בעצמו ההזמנה וההכנה אליה. ועל זה הדרך אמרו זכרונם לברכה (אבות פ"ו):

כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן. שהוא כלל ההרחקה בתכלית מן המנוחות והעידונים:

עוד ממפסידי הזריזות הוא רוב הפחד וגודל המורא מן הזמן ותולדותיו, כי פעם יירא מהקור או מהחום, ופעם מהפגעים, ופעם מן החלאים, ופעם מן הרוח, וכן כל כיוצא בזה. הוא הענין שאמר שלמה עליו השלום (משלי כו):

אמר עצל שחל בדרך ארי בין הרחובות. וכבר גינו חכמים זכרונם לברכה המדה הזאת ויחסוה אל החטאים, ומקרא מסייעם דכתיב (ישעיה לג):

פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים, עד שאמר אחד מן הגדולים אל תלמידו בראותו אותו מתפחד, חטאה את (ברכות ס). אלא על זה נאמר (תהלים לז):

בטח בה' ועשה טוב שכן ארץ ורעה אמונה:

כללו של דבר, צריך שישים האדם את עצמו עראי בעולם וקבוע בעבודה, יתרצה ויסתפק בכל עניני העולם במה שמזדמן לו, ויקח מן הבא בידו, ויהיה רחוק מן המנוחה וקרוב למלאכה ולעמל, ויהיה נכון לבו בטוח בה', ולא יירא מתולדות הזמן ופגעיו. שמא תאמר הרי מצינו שחייבו חכמים בכל מקום שישמור האדם את עצמו שמירה מעולה ולא ישים עצמו בסכנה אפילו הוא צדיק ובעל מעשים, ואמרו (כתובות ל):

הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים, ומקרא כתוב (דברים ד):

ונשמרתם מאד לנפשותיכם, הרי שאין להחליט הבטחון הזה על כל פנים. והתם אמרו, ואפילו לדבר מצוה:

דע כי יש יראה ויש יראה:

יש יראה ראויה ויש יראה שוטה, יש בטחון ויש הוללות. כי הנה האדון ברוך הוא עשה את האדם בעל שכל נכון וסברא נכוחה לשינהג עצמו על דרך טוב וישמר מן הדברים המזיקים אשר נבראו לענוש את הרשעים, ומי שירצה שלא ינהג עצמו בדרך החכמה ויפקיר עצמו לסכנות, הנה אין זה בטחון, אלא הוללות. והנה הוא חוטא במה שהוא נגד רצון הבורא יתברך שמו, שרוצה שישמור האדם את עצמו. ונמצא שמלבד הסכנה המוטבעת בדבר אשר הוא עלול אליה מפני חסרון שמירתו, הנה עוד הוא מתחייב בנפשו בקום עשה בחטא אשר הוא חוטא, ונמצא החטא עצמו מביאו ליענש. ואולם השמירה הזאת, וזאת היראה המיוסדת על הנהגת החכמה והשכל, היא הראויה, שעליה נאמר (משלי כב):

ערום ראה רעה ונסתר ופתיים עברו ונענשו. אך היראה השוטה היא, שיהיה האדם רוצה להוסיף שמירות על שמירות ויראה על יראה, ועושה משמרת למשמרתו באופן שיגיע מזה ביטול לתורה ולעבודה:

והכלל להבחין בין שתי היראות הוא מה שחלקו חכמים זכרונם לברכה באמרם (פסחים ח):

היכא דשכיח היזיקא שאני. כי מקום שההיזק מצוי ונודע, יש להשמר. אך מקום שאין ההיזק נודע, אין לירא. ועל כיוצא בזה נאמר (חולין מו):

ריעותא דלא חזינן לא מחזקינן, ואין לו לחכם אלא מה שעיניו רואות. הוא עצמו ענין הפסוק שהבאנו למעלה "ערום ראה רעה ונסתר", הא אינו מדבר אלא בנסתר מן הרעה אשר רואה לא ממה שיוכל להיות שיהיה אפשרי שיבוא, והוא ממש ענין הפסוק שהזכרתי למעלה, אמר עצל שחל בדרך וגו':

וחכמים זכרונם לברכה פרשו הענין כמין חומר, להראות עד היכן מגעת יראת ההבל להפריש האדם מן המעשה הטוב. ואמרו (דברים רבה פ"ח):

שבעה דברים אמר שלמה בעצל:

כיצד, אמרו לעצל, הרי רבך בעיר, לך ולמד תורה ממנו והוא משיב אותם, מתירא אני מן הארי שבדרך. רבך בתוך המדינה, אומר להם, מתיירא אני שלא יהיה ארי בין הרחובות. אומרים לו, הרי הוא בתוך ביתך אומר להם, אם אני הולך אצלו, אני מוצא הפתח נעולה וכו', עיין שם. הא למדת, שאין היראה גורמת שיתעצל אלא עצלה גורמת לו שיתירא. וכל הדברים האלה, הנסיון היומי יעיד עליהם, ממה שכבר פשוט הוא ורגיל ברוב המון בני האדם אשר זה דרכם כסל למו. ומשכיל על דבר, ימצא אמת לאמתו, ודעת לנבון נקל. וכבר נתבאר ענין הזריזות ביאור שאחשוב היותו מספיק להערת הלב, והחכם יחכם ויוסיף לקח:

והנך רואה, כי ראוי לזריזות להיות במדרגה אחר הזהירות, כי על הרוב לא יהיה האדם זריז אם לא יהיה זהיר בתחלה. כי מי שלא ישים לבו להזהר במעשיו ולהתבונן בעבודה ומשפטיה שזו היא מדת הזהירות, כמו שכתבתי, קשה שילבש אהבה וחמדה אליה ויזדרז בתשוקה לפני בוראו, כי הנה הוא עודנו טובע בתאוות הגופניות ורץ מרוצת הרגלו המרחיקו מכל זה. אמנם, אחר שכבר פקח עיניו לראות מעשיו ולהזהר בהם וחשב חשבון המצות והעברות, כאשר זכרנו, נקל הוא לו שיסור מן הרע וישתוקק אל הטוב ויזדרז בו. וזה פשוט:

פרק י - בביאור מדת הנקיות

מדת הנקיות היא היות האדם נקי לגמרי מכל מדה רעה ומכל חטא. לא די ממה שהחטא בו מפורסם וגלוי, אלא גם כן ממה שהלב נפתה בו להורות היתר בדבר, שכאשר נחקור עליו באמת נמצא שלא היה ההיתר ההוא נראה לו, אלא מפני היות הלב עדיין נגוע קצת מן התאוה, כי לא טהר ממנה מכל וכל, על כן תמשכהו להקל לו. אך האדם אשר טהר מזה הנגע לגמרי ונקי מכל רושם רע שמשארת התאוה אחריה, הנה ראייתו תהיה ברורה לגמרי והבחנתו זכה ולא תטהו החמדה לשום דבר, אלא כל מה שהוא חטא, אפילו שיהיה קל שבקלי החטאים, תכירהו שהוא רע ותרחיקהו ממנו. וכלשון הזה אמרו חכמים על השלמים המטהרים מעשיהם טהרה רבה שלא יהיה בהם אפילו נדנוד דבר רע (סנהדרין כג):

נקיי הדעת שבירושלים:

והנך רואה עתה ההפרש שבין הזהיר והנקי, אף על פי שקרובים הם זה לזה בענינם, הזהיר הוא:

הנזהר במעשיו ורואה שלא יחטא במה שכבר נודע לו ומפורסם אצל הכל היותו חטא, אמנם עדיין איננו אדון בעצמו שלא ימשוך לבו מן התאוה הטבעית, שלא תטהו להראות לו התירים באיזה דברים שאין רעתם מפורסמת. וזה, כי אף על פי שהוא משתדל לכבוש את יצרו ולכפות את תאוותיו, לא מפני זה ישנה את טבעו ולא יוכל להסיר מלבו התאוה הגופנית, אלא שיכבוש אותה וילך אחר החכמה ולא אחריה, אך על כל פנים חשק החומריות עושה את שלו להסיתו ולפתותו. אמנם, אחר שיתרגל האדם הרגל גדול בזהירות הזו עד שינקה נקיון ראשון מן החטאים המפורסמים, וירגיל עצמו בעבודה ובזריזותה, ותגבר בו האהבה אל בוראו והחמדה אליו, הנה כח ההרגל הזה ירחיק אותו מעניני החומר וידביק דעתו אל השלימות הנפשיי עד שסוף סוף יכול להגיע אל הנקיון השלם, שכבר יכבה אש התאוה הגופנית מלבו בהתגבר בו החמדה האלהית, ואז תשאר ראייתו זכה וברה, כמו שכתבתי למעלה, שלא יפתה ולא ישיגהו חשק חומריותו, וינקה במעשיו מכל וכל:

והנה על מדה זו, היה דוד שמח בעצמו ואומר (תהלים כו):

ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'. כי באמת רק מי שינקה לגמרי מכל נדנוד חטא ועון, הוא הראוי לראות את פני המלך ה'. כי זולת זה, אין לו אלא לבוש ולהכלם מלפניו, וכמאמר עזרא הסופר (עזרא ט):

אלהי בושתי ונכלמתי להרים אלהי פני אליך:

והנה ודאי כי מלאכה רבה היא לאדם להגיע אל שלימות המדה הזאת, כי העבירות הניכרות וידועות קלות הם להשמר מהם, כיון שרעתם גלויה. אך הדקדוק הזה המצטרך לנקיות, הוא הקשה יותר, כי הוראת ההיתר מכסה על החטא, וכמו שכתבתי. והוא כענין מה שאמרו זכרונם ברכה (ע"ז יח):

עבירות שאדם דש בעקביו, סובבות אותו בשעת הדין. ועל דרך זה אמרו זכרונם לברכה (בבא בתרא קסה):

רובם בגזל, ומיעוטם בעריות, וכולם באבק לשון הרע. כי מפני רוב דקותו, כל בני אדם נכשלים בו במה שאין מכירים אותו:

ואמרו זכרונם לברכה (איכה רבתי טו):

שדוד היה נזהר ומנקה עצמו נקיון גמור מכל אלה, ועל כן היה הולך למלחמה בבטחון חזק, והיה שואל (תהלים יח):

ארדוף אויבי ואשיגם ולא אשוב עד כלותם, מה שלא שאלו יהושפט אסא וחזקיה לפי שלא היו מנוקים כל כך. והוא מה שאמר הוא עצמו בתוך דבריו (שם):

יגמלני ה' כצדקי כבור ידי ישיב לי. ואמר עוד (שם):

וישב ה' לי כצדקי כבור ידי לנגד עיניו, והוא הבור והנקיון הזה שזכרנו. ואז חזר ואמר (שם):

כי בך ארוץ גדוד וגו', ארדוף אויבי ואשיגם. והוא עצמו אמר עוד (שם כד):

מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב:

ואמנם ודאי, שהמדה הזאת קשה, כי טבע האדם חלש ולבו נפתה על נקלה, ומתיר לעצמו הדברים שיוכל למצא בהם כדי הטעאה. ובודאי שמי שהגיע לזאת המדה, כבר הגיע למדריגה גדולה, כי בפני מלחמה חזקה עמד ונצח. ונבוא עתה לבאר פרטי המדה הזאת:

פרק יא - בפרטי מדת הנקיות

פרטי מדת הנקיות, רבים הם מאד, והנם ככל הפרטים שבכל השס"ה מצות לא תעשה. כי אמנם ענין המדה כבר אמרתי, שהוא להיות נקי מכל ענפי העבירות. ואולם אף על פי שבכל העבירות משתדל היצר הרע להחטיא את האדם, כבר יש מהם שהטבע מחמדן יותר ובהן מראה לו יותר היתרים, אשר על כן יצטרך בהן יותר חיזוק לנצח את יצרו ולהנקות מן החטא. וכן אמרו ז"ל (חגיגה יא):

גזל ועריות, נפשו של אדם מחמדתן ומתאוה להן:

והנה אנחנו רואים, שאף על פי שלא רוב בני האדם גנבים בגלוי הם, דהיינו שישלחו יד ממש בממון חבריהם לקחת ולשום בכליהם, אף על פי כן, רובם טועמים טעם גניבה במשאם ומתנם במה שישורו היתר לעצמם להשתכר איש בהפסידו של חברו ויאמרו, להרויח שאני. ואולם לאוים הרבה נאמרו בגזל:

לא תעשוק, לא תגזול, לא תגנבו ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו, לא תונו איש את אחיו, לא תשיג גבול רעך. הן כל אלה חילוקי דינים שבגזל, כוללים מעשים רבים מן המעשים הנעשים בכלל המשא והמתן המדיני, ובכולם איסורים רבים. כי לא המעשה הניכר ומפורסם בעושק ובגזל הוא לבדו האסור:

אלא כל שסוף סוף יגיע אליו ויגרום אותו, כבר הוא בכלל האיסור. ועל ענין זה אמרו ז"ל (סנהדרין פא):

ואת אשת רעהו לא טימא (יחזקאל יח):

שלא ירד לאומנות חברו. וכבר היה רבי יהודה אוסר לחנוני, שלא יחלק קליות ואגוזים לתינוקות להרגילן שיבואו אצלו. ולא התירו חכמים, אלא מפני שגם חברו יכול לעשות כן (בבא מציעא ס). ואמרו ז"ל (בבא בתרא פח):

קשה גזל הדיוט מגזל גבוה, שזה הקדים חטא למעילה וכו'. וכבר פטרו את הפועלים העושים אצל בעל הבית מברכת המוציא ומברכות אחרונות דברכת המזון. ואפילו בקריאת שמע, לא חייבום לבטל ממלאכתן אלא בפרשה ראשונה בלבד (ברכות טז). קל וחומר בן בנו של קל וחומר לדברי הרשות, שכל שכיר יום אסור בהן שלא לבטל מלאכתו של בעל הבית. ואם עבר, הרי זה גזלן. הנה אבא חלקיה, אפילו שלום לא השיב לתלמידי חכמים שנתנו לו שלום, שלא ליבטל ממלאכת רעהו (תענית כג). ויעקב אבינו עליו השלום מבאר בפיו ואומר (בראשית לא):

הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה ותדד שנתי מעיני. מה יענו איפוא העוסקים בהנאותיהם בשעת מלאכה ובטלים ממנה, או כי יעסקו בחפציהם איש לבצעו:

כללו של דבר:

השכור אצל חברו לאיזה מלאכה שתהיה, הנה כל שעותיו מכורות הן לו ליומו, כענין שאמרו ז"ל (ב"מ נ"ו):

שכירות מכירה ליומיה. וכל מה שיקח מהן להנאת עצמו באיזה אופן שיהיה, אינו אלא גזל גמור. ואם לא מחלו, אינו מחול, שכבר אמרו רבותינו ז"ל (יומא פו):

עבירות שבין אדם לחברו, אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חברו:

ולא עוד אלא שאפילו אם עשה מצוה בזמן מלאכתו, לא לצדקה תחשב לו, אלא עבירה היא בידו, שאין עבירה מצוה, וקרא כתיב (ישעיה סא):

שונא גזל בעולה, וכענין זה אמרו ז"ל (בבא קמא צד):

הרי שגזל סאה חטים וטחנה ואפאה ומברך, אין זה מברך אלא מנאץ, דכתיב (תהלים י):

ובוצע ברך נאץ ה'. ועל כיוצא בזה נאמר (ויקרא רבה):

אוי לו לזה שנעשה סניגורו קטיגורו. וכמאמרם ז"ל (ירושלמי סוכה פ"ג):

בענין לולב הגזול. והדין נותן, כי הרי גזל חפץ גזל, וגזל זמן גזל:

מה גוזל את החפץ ועושה בו מצוה נעשה סניגורו קטיגורו, אף גוזל את הזמן ועושה בו מצוה, נעשה סניגורו קטיגורו. ואין הקדוש ברוך הוא חפץ אלא באמונה, וכן הוא אומר (תהלים לא):

אמונים נוצר ה'. ואומר (ישעיה כו):

פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים. ואומר (תהלים קא):

עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי. ואומר (ירמיה ה):

עיניך הלא לאמונה:

ואף איוב העיד על עצמו ואמר (איוב לא):

אם תטה אשורי מני הדרך ואחר עיני הלך לבי ובכפי דבק מאום. והבט יופי המשל הזה, כי דימה הגזל הבלתי נגלה כדבר המתדבק ביד האדם, שאף על פי שאין האדם הולך לכתחילה לטול אותו ונשאר דבק מאליו, סוף סוף בידו הוא כן הדבר הזה, שאף שלא יהיה האדם הולך וגוזל ממש, קשה הוא שיהיו ידיו ריקניות ממנו לגמרי. אמנם, באמת, כל זה נמשך ממה שתחת היות הלב מושל בעינים שלא יניח להיות נעים להם את של אחרים, העינים מושכים את הלב לבקש היתרים על מה שנראה להם יפה ונחמד, על כן אמר איוב, שהוא לא כן עשה ולא הלך לבו אחר עיניו, על כן לא דבק בכפיו מאום:

ראה נא בענין ההונאה, כמה נקל הוא לאדם להתפתות וליכשל כאשר לכאורה יראה לו שראוי הוא להשתדל ליפות סחורתו בעיני האנשים ולהשתכר ביגיע כפיו, לדבר על לב הקונה למען יתרצה לו, ויאמרו על כל זה, יש זריז ונשכר, ויד חרוצים תעשיר. אמנם אם לא ידקדק וישקול מעשיו הרבה, הנה תחת חטה יצא חוח (איוב לא):

כי יעבור בעון ההונאה אשר הוזהרנו עליה (ויקרא כה):

ולא תונו איש את עמיתו. ואמרו ז"ל (חולין צד):

אפילו לרמות את הגוי, אסור, וקרא כתיב (צפניה ג):

שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם לשון תרמית. וכן אמרו (בבא מציעא ס):

אין מפרכסין את הכלים הישנים שיראו כחדשים. אין מערבים פירות בפירות אפילו חדשים בחדשים, אפילו סאה בדינר. ואפילו יפה דינר וטריסית, לא יערב וימכרם סאה בדינר. כל עושה אלה כל עושה עול (דברים כה), וקרוי חמשה שמות:

עול, שנאוי, משוקץ (מתועב):

חרם, תועבה:

עוד אמרו ז"ל (בבא קמא קיט):

כל הגוזל את חבירו אפילו שוה פרוטה, כאילו נוטל נפשו ממנו. הרי לך חומר העון הזה אפילו בשיעור מועט. ואמרו עוד (תענית ז):

אין הגשמים נעצרים אלא בעון גזל. ועוד אמרו (ויקרא רבה לג):

קופה מלאה עונות, מי מקטרג בראש כולם? גזל. ודור המבול לא נחתם גזר דינם אלא על הגזל (סנהדרין קח):

ואם תאמר בלבבך:

ואיך אפשר לנו שלא להשתדל במשאנו ובמתננו לרצות את חבירנו על המקח ועל שוויו? חילוק גדול יש בדבר, כי כל מה שהוא להראות את הקונים אמיתת טוב החפץ ויפיו, הנה ההשתדלות ההוא טוב וישר. אך מה שהוא לכסות מומי חפצו, אינו אלא אונאה ואסור. וזה כלל גדול באמונת המשא והמתן:

לא אומר מענין המדות, שהרי בפירוש כתוב בהם, תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה, ואמרו ז"ל (בבא בתרא פח):

קשה עונשן של מדות מעונשן של עריות וכו'. ואמרו (שם):

הסיטון מקנח מדותיו אחת לשלשים יום. וכל כך למה? כדי שלא יחסרו בלא דעת ולא יענש. כל שכן עון הריבית, שגדול הוא, ככופר באלקי ישראל חס וחלילה (ב"מ עא). ואמרו ז"ל (שמו"ר לא) על הפסוק:

בנשך נתן ותרבית לקח חיה לא יחיה (יחזקאל יח), שאינו חי לתחית המתים, כי הוא ואבק שלו משוקץ ומתועב בעיני ה'. ואיני רואה צורך להאריך בזה, שכבר אימתו מוטלת על כל איש ישראל:

אמנם כללו של דבר, כמו שחמדת הממון רבה, כן מכשלותיו רבים. וכדי שיהיה האדם נקי מהם באמת, עיון גדול ודקדוק רב צריך לו. ואם נקה ממנו ידע שהגיע כבר למדריגה גדולה, כי רבים יתחסדו בענפים רבים מענפי החסידות, ובענין שנאת הבצע לא יכלו להגיע אל מחוז השלימות. הוא מה שאמר צופר הנעמתי לאיוב (איוב יא):

אם און בידך הרחיקהו ואל תשכן באהליך עולה, כי אז תשא פניך ממום והיית מוצק ולא תירא:

והנה דברתי עד הנה מפרטי מצוה אחת מן המצות, וכפרטי חלוקים אלה, ודאי שנמצאים בכל מצוה ומצוה. אמנם אינני מזכיר אלא אותם שרגילים רוב בני האדם להכשל בהם. ונדבר עתה מן העריות שגם הם מן החמורים והם שניים במדריגה אל הגזל, כמאמרם ז"ל, וזו לשונם (ב"ב קסה):

רובם בגזל ומיעוטם בעריות. והנה מי שירצה להנקות לגמרי מזה החטא, גם לו תצטרך מלאכה לא מועטת. כי אין בכלל האסור גופו של מעשה בלבד, אלא כל הקרוב אליו. ומקרא מלא הוא (ויקרא יח):

לא תקרבו לגלות ערוה. ואמרו ז"ל (ש"ר פ' טז):

אמר הקדוש ברוך הוא, אל תאמר הואיל ואסור לי להשתמש באשה, הריני תופשה ואין לי עון, הריני מגפפה ואין לי עון, או שאני נושקה ואין לי עון. אמר הקדוש ברוך הוא, כשם שאם נדר נזיר שלא לשתות יין, אסור לאכול ענבים לחים ויבשים ומשרת ענבים וכל היוצא מגפן היין, אף אשה שאינה שלך, אסור ליגע בה כל עקר. וכל מי שנוגע באשה שאינה שלו, מביא מיתה לעצמו וכו':

והבט מה נפלאו דברי המאמר הזה, כי המשיל את האיסור הזה לנזיר, אשר אף על פי שעיקר האסור אינו אלא שתיית יין, הנה אסרה לו תורה כל מה שיש לו שייכות עם היין. והיה זה לימוד שלימדה תורה לחכמים איך יעשו הם הסייג לתורה במשמרת שנמסר בידם לעשות למשמרתה, כי ילמדו מן הנזיר לאסור בעבור העקר גם כל דדמי לה. ונמצא, שעשתה התורה במצוה זאת של נזיר מה שמסרה לחכמים שיעשו בשאר כל המצות, למען דעת שזה רצונו של מקום. וכשאוסר לנו אחד מן האסורין, ילמד סתום מן המפורש לאסור כל הקרוב לו. ועל זה הדרך אסרו בענין זה של העריות כל מה שהוא ממינו של הזנות, או הקרוב אליו, יהיה באיזה חוש שיהיה, דהיינו, בין במעשה, בין בראיה, בין בדבור, בין בשמיעה, ואפילו במחשבה:

ועתה אביא לך ראיות על כל אלה מדבריהם ז"ל:

במעשה, דהיינו הנגיעה או החבוק וכיוצא, כבר נתבאר למעלה במאמר שזכרנו, ואין צריך להאריך. בראיה, אמרו ז"ל (ברכות יח):

"יד ליד לא ינקה רע", כל המרצה מעות מידו לידה כדי להסתכל בה, לא ינקה מדינה של גיהנם. ואמרו עוד (שבת סד):

מפני מה הוצרכו ישראל שבאותו הדור כפרה, מפני שזנו עיניהם מן הערוה וכו'. אמר רב ששת מפני מה מנה הכתוב תכשיטין שבחוץ עם תכשיטין שבפנים, לומר לך, שכל המסתכל באצבע קטנה של אשה, כאלו מסתכל במקום התורף (ברכות כד). ואמרו עוד ונשמרת מכל דבר רע (דברים כג):

שלא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו היא פנויה, באשת איש ואפילו היא מכוערת (ע"ז כ):

בענין הדבור עם האשה, בהדיא שנינו (אבות פ"א):

כל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו. ובשמיעה אמרו (ברכות כד):

קול באשה ערוה. עוד בענין זנות הפה והאוזן, דהיינו, הדיבור בדברי הזנות או השמיעה לדברים האלה, כבר צווחו ככרוכי'א ואמרו (ירושלמי תרומות פ"א):

ולא יראה בך ערות דבר (דברים כג):

ערות דיבור זה ניבול פה. ואמרו (שבת לג):

בעון נבלות פה צרות מתחדשות ובחורי שונאיהם של ישראל מתים. ואמרו עוד (שם):

כל המנבל פיו מעמיקים לו גיהנם. ואמרו עוד (שם):

הכל יודעים כלה למה נכנסת לחופה, אלא כל המנבל פיו כו', אפילו גזר דין של שבעים שנה לטובה, הופכים לו לרעה. ואמרו עוד (חגיגה ה):

אפילו שיחה קלה שבין איש לאשתו, מגידים לו לאדם בשעת הדין. ובענין השמיעה הרעה הזאת גם כן אמרו (שבת לג):

אף השומע ושותק, שנאמר (משלי כב):

זעום ה' יפול שם. הרי לך שכל החושים צריכים להיות נקיים מן הזנות ומעניינו:

ואם לחשך אדם לומר, שמה שאמרו על נבול פה, אינו אלא כדי לאיים ולהרחיק אדם מן העבירה, ובמי שדמו רותח הדברים אמורים, שמדי דברו בא לידי תאוה, אבל מי שאמרו דרך שחוק בעלמא, לאו מילתא הוא ואין לחוש עליו אף אתה אמור לו, עד כאן דברי יצר הרע. כי מקרא מלא שהביאוהו ז"ל לראיתם (ישעיה ט):

על כן על בחוריו לא ישמח ה' וגו' כי כלו חנף ומרע וכל פה דובר נבלה, הנה לא הזכיר הכתוב הזה לא עבודה זרה ולא גלוי עריות ולא שפיכת דמים, אלא חנופה ולשון הרע וניבול פה, כולם מחטאת הפה בדיבור ועליהם יצאה הגזירה:

על בחוריו לא ישמח ה' ואת יתומיו ואת אלמנותיו לא ירחם, אלא האמת הוא כדברי רבותינו זכרונם לברכה, שנבול פה הוא ערותו של הדיבור ממש, ומשום זנות הוא שנאסר ככל שאר עניני הזנות, חוץ מגופו של מעשה, שאף על פי שאין בהם כרת או מיתת בית דין, אסורים הם איסור עצמם, מלבד היותם גם כן גורמים ומביאים אל האיסור הראשי עצמו. וכענין הנזיר שזכרו במדרש שהבאנו למעלה:

בענין המחשבה, כבר אמרו בתחלת הברייתא שלנו (ע"ז כ):

ונשמרת מכל דבר רע, שלא יהרהר אדם ביום וכו', ואמרו עוד (יומא כט):

הרהורי עברה קשים מעבירה, ומקרא מלא הוא (משלי טו):

תועבת ה' מחשבות רע. והנה דברנו משני גופי עבירות חמורות שבני אדם קרובים ליכשל בענפיהם מפני רובם של הענפים ורוב נטיית לבו של אדם בתאותו אליהם:

והמדריגה השלישית אחר הגזל והעריות לענין החמדה, הנה הוא איסור המאכלות, בין בענין הטריפות עצמם, בין בענין תערובותיהן, בין בענין בשר בחלב או חלב ודם וענין בישולי גוים, וענין געולי גוים, יין נסכם וסתם יינם. כל אלה הנקיות בהם צריך דקדוק גדול וצריך חיזוק, כי יש תאות הלב המתאוה במאכלים הטובים וחסרון הכיס באיסורי התערובות וכיוצא בזה. ופרטיהם רבים ככל דיניהם הידועים והמבוארים בספרי

הפוסקים. והמקיל בהם במקום שאמרו להחמיר, אינו אלא משחית לנפשו. וכך אמרו (בספרא שמיני):

לא תטמאו בהם ונטמאתם בהם (ויקרא יא), אם מטמאים אתם בהם, סופכם לטמא בהם, והיינו, כי המאכלות האסורות מכניסים טומאה בלבו ובנפשו של אדם עד שקדושתו של המקום ברוך הוא מסתלקת ומתרחקת ממנו. והוא מה שאמרו בש"ס גם כן (יומא לט):

ונטמאתם בהם, אל תיקרי ונטמאתם, אלא ונטמתם, שהעבירה מטממת לבו של אדם, כי מסלקת ממנו הדיעה האמיתית ורוח השכל שהקדוש ברוך הוא נותן לחסידים, כמו שאמר הכתוב (משלי ב):

כי ה' יתן חכמה, והנה הוא נשאר בהמיי וחומרי משוקע בגסות העולם הזה. והמאכלות האסורות יתירות בזה על כל האיסורין, כיוון שהם נכנסים בגופו של האדם ממש ונעשים בשר מבשרו:

וכדי להודיענו שלא הבהמות הטמאות או השקצים בלבד הם הטמאים אלא גם הטריפות שבמין הכשר עצמו הם בכלל טומאה, אמר הכתוב (ויקרא יא):

להבדיל בין הטמא ובין הטהור, ובא הפירוש לרבותינו ז"ל (תורת כהנים):

אין צריך לומר בין חמור לפרה, למה נאמר בין הטמא ובין הטהור? בין טמאה לך ובין טהורה לך, בין נשחט רובו של קנה, לנשחט חציו. וכמה בין רובו לחציו? מלא השערה, עד כאן לשונם. ואמרו לשון זה בסיום מאמרם:

וכמה בין רובו וכו', להראות כמה נפלא כח המצוה, שחוט השערה מבדיל בין טומאה לטהרה ממש:

והנה מי שיש לו מוח בקדקדו, יחשוב איסורי המאכל כמאכלים הארסיים או כמאכל שנתערב בו איזה דבר ארסי. כי הנה אם דבר זה יארע, היקל אדם על עצמו לאכול ממנו אם ישאר לו בו איזה בית מיחוש, ואפילו חששא קטנה? ודאי שלא יקל. ואם יקל, לא יהיה נחשב אלא לשוטה גמור אף איסור המאכל כבר בארנו, שהוא ארס ממש ללב ולנפש. אם כן מי איפוא יהיה המיקל במקום חששא של איסור אם בעל שכל הוא. ועל דבר זה נאמר (משלי כג):

ושמת סכין בלועיך אם בעל נפש אתה:

ונדבר עתה על החטאים המצויים הנולדים מחברת בני האדם וקבוצם, כגון הונאת דברים, הלבנת הפנים, הכשלת העור בעצה, רכילות, שנאה ונקימה, שבועות, דבר שקר וחילול השם, כי מי יאמר נקייתי מהם, טהרתי מאשמה בהם, כי ענפיהם רבים ודקים עד מאד אשר ההזהר בהם טרח גדול:

הונאת הדברים בכללה, הוא לדבר בפני חבריו לבד, שיבוש ממנו, כל שכן האמירה בפני רבים דבר שיבוש בו, או לעשות לו מעשה שיגרום לו שיבוש, והוא מה שאמרו בפרק הזהב (ב"מ נח):

אם היה בעל תשובה, לא יאמר לו, זכור מעשיך הראשונים וכו'. אם היו חלאים באים עליו, לא יאמר לו כדרך שאמרו חבריו לאיוב (איוב ד):

זכר נא מי הוא נקי אבד וגו'. אם היו חמרים מבקשים הימנו תבואה, לא יאמר להם, לכו אצל פלוני שהוא מוכר תבואה, ויודע בו שלא מכר תבואה מימיו. וכבר אמרו ז"ל (שם):

גדול אונאת דברים מאונאת ממון וכו'. וכל שכן אם הוא ברבים, שבהדיא שנינו (אבות פ"ג):

המלבין פני חבריו ברבים, אין לו חלק לעולם הבא. ואמר רבי חסדא (ב"מ נט):

כל השערים ננעלו, חוץ משערי אונאה. ואמר רבי אלעזר, הכל, הקדוש ברוך הוא נפרע על ידי שליח, חוץ מאונאה. ואמרו, שלשה אין הפרגוד ננעל בפניהם, ואחד מהם, אונאה. ואפילו לדבר מצוה אמר הכתוב (ויקרא יט):

הוכח תוכיח את עמיתך, ואמרו ז"ל (ערכין טז):

יכול אפילו פניו משתנות? תלמוד לומר, ולא תשא עליו חטא. מכל אלה המאמרים תראה עד היכן מתפשטים ענפי האזהרה הזאת וכמה עונשה קשה:

בענין נתינת העצה, שנינו בתורת כהנים (ויקרא יט):

ולפני עור לא תתן מכשול, לפני סומא בדבר. אמר לך, בת פלוני מהי לכהונה? אל תאמר לו, כשרה, והיא אינה אלא פסולה. היה נוטל בך עצה, אל תתן לו עצה שאינה הוגנת לו וכו', ואל תאמר לו מכור שדך וקח לך חמור, ואתה עוקף עליו ונוטלה ממנו. שמא תאמר, עצה יפה אני נותן לו, הרי הדבר מסור ללב, שנאמר, ויראת מאלקיך. נמצאנו למדים, שבין הדבר שיכול להיות נוגע בו, בין בדבר שאינו נוגע בו כלל, חייב אדם להעמיד את הבא להתייעץ בו על האמת הזך והברור. ותראה שעמדה תורה על סוף דעתם של רמאים, דלאו בשופטני עסקינן, שייעצו עצה שרעתי מפורסמת ונגלית, אלא בחכמים להרע, אשר יתנו עצה לחבריהם שלפי הנגלה בה יש בה מן הריוח אל חבריו באמת, אך סוף הענין אינו לטובתו של חברו כי אם לרעתו ולהנאתו של המיעץ. על כן אמרו, שמא עצה יפה וכו', והרי הדבר מסור ללב וכו'. וכמה נכשלים בני האדם באלה החטאים יום יום בהיותם קרואים והולכים לתוקף חמדת הבצע. וכבר התבאר גדל עונשם בכתוב (דברים כז):

ארור משגה עור בדרך:

אך זאת היא חובת האדם הישר, כאשר יבוא איש להתייעץ בו, ייעצהו העצה שהיה הוא נוטל לעצמו ממש, מבלי שישקיף בה אלא לטובתו של המתיעץ, לא לשום תכלית אחר, קרוב או רחוק שיהיה. ואם יארע שיראה הוא היזק לעצמו בעצה ההיא, אם יכול להוכיח אותה על פניו של המתיעץ, יוכיחהו. ואם לאו, יסתלק מן הדבר ולא ייעצהו. אך על כל פנים, אל ייעצהו עצה שתכליתה דבר זולת טובתו של המתיעץ, אם לא שכונת המתיעץ לרעה, שאז ודאי מצוה לרמותו, וכבר נאמר (תהלים יח):

ועם עקש תתפתל, וחושי הארכי יוכיח:

הרכילות ולשון הרע, כבר חומרו נודע וגודל ענפיו כי רבו מאד, עד שכבר גזרו אמר חכמים ז"ל במאמר שכבר הזכרתי (ב"ב קסה):

"יכולם באבק לשון הרע". ואמרו (ערכין טו):

היכי דמי לשון הרע, כגון דאמר היכא משתכח נורא אלא בי פלניא, או שיספר טובתו לפני שונאיו, וכל כיוצא בזה, אף על פי שנראים דברים קלים ורחוקים מן הרכילות, הנה באמת מאבק שלו הם. כללו של דבר, הרבה דרכים ליצר. אבל כל דבר שיוכל להולד ממנו נזק או בזיון לחברו בין בפניו בין שלא בפניו, הרי זה בכלל לשון הרע השנאוי ומתועב לפני המקום, שאמרו עליו (שם):

כל המספר לשון הרע כאילו כופר בעיקר, וקרא כתיב (תהלים קא):

מלשני בסתר רעהו אותו אצמית:

גם השנאה והנקימה קשה מאד לשימלט ממנה לב הותל אשר לבני האדם, כי האדם מרגיש מאד בעלבונותיו ומצטער צער גדול, והנקמה לו מתוקה מדבש, כי היא מנוחתו לבדה. על כן לשיהיה בכחו לעזוב מה שטבעו מכריח אותו ויעבור על מדותיו, ולא ישנא מי שהעיר בו השנאה, ולא יקום ממנו בהזדמן לו שיוכל להנקם, ולא יטור לו, אלא את הכל ישכח ויסיר מלבו כאילו לא היה חזק ואמיץ הוא. והוא קל רק למלאכי השרת שאין ביניהם המדות הללו, לא אל שוכני בתי חומר אשר בעפר יסודם. אמנם גזרת מלך היא, והמקראות גלויים באר היטב, אינם צריכים פירוש, (ויקרא יט):

לא תשנא את אחיך בלבבך, לא תקום ולא תטור את בני עמך (שם). וענין הנקימה והנטירה ידוע, דהיינו:

נקימה, לימנע מהיטיב למי שלא רצה להטיב לו או שהרע לו כבר. ונטירה, להזכיר בעת שהוא מטיב למי שהרע לו איזה זכרון מן הרעה שעשה לו:

ולפי שהיצר הולך ומרתיח את הלב ומבקש תמיד להניח לפחות איזה רושם או איזה זכרון מן הדבר ואם לא יוכל להשאיר זכרון גדול, ישתדל להשאיר זכרון מועט, יאמר דרך משל לאדם:

אם תרצה ליתן לאיש הזה את אשר לא רצה הוא לתת לך כשנצרכת, לפחות לא תתנהו בסבר פנים יפות, או אם אינך רוצה להרע לו, לפחות לא תטיב לו טובה גדולה ולא תסייעהו סיוע גדול, או אם תרצה גם לסייעו הרבה, לפחות לא תעשהו בפניו, או לא תשוב להתחבר עמו ולהיות לו לריע, אם מחלת לו שלא תראה לו לאויב, די בזה, ואם גם להתחבר עמו תרצה, אך לא תראה לו כל כך חיבה גדולה כבראשונה, וכן כל כיוצא בזה ממיני החריצות שביצר מה שהוא משתדל לפתות את לבות בני האדם. על כן באה התורה וכללה כלל שהכל נכלל בו, (ויקרא יט):

ואהבת לרעך כמוך, כמוך בלי שום הפרש, כמוך בלי חילוקים, בלי תחבולות ומזימות, כמוך ממש:

אולם השבועות, אף על פי שמן הסתם כל שאינו מן ההדיוטות נשמר מהוציא שם שמים מפיו לבטלה כל שכן בשבועה. יש עוד איזה ענפים קטנים שאף על פי שאינם מן החמורים יותר, על כל פנים ראוי למי שרוצה להיות נקי, לישמר מהם, והוא מה שאמרו (שבועות לו):

אמר רבי אלעזר, לאו שבועה והן שבועה. אמר רבא, והוא דאמר לאו לאו תרי זמני, והוא דאמר הן הן תרי זמני. וכן אמרו (בבא מציעא מט):

והין צדק, שיהא לאו שלך צדק והן שלך צדק:

והנה דבר השקר גם הוא חולי רע נתפשט מאד בבני האדם, ואולם מדריגות מדריגות יש בו:

יש בני אדם שאומנותם ממש הוא השקרנות, הם הולכים ובודים מלבם כזבים גמורים למען הרבות שיחה בין הבריות או להחשב מן החכמים ויודעי דברים הרבה, ועליהם נאמר (משלי יב):

תועבת ה' שפתי שקר. ואומר (ישעיה נט):

שפתותיכם דברו שקר, לשונכם עוולה תהגה. וכבר גזרו חכמים ז"ל (סוטה מב):

ארבע כתות אינן מקבלות פני השכינה, ואחת מהם כת שקרנים:

ויש אחרים קרובים להם במדריגה, אף על פי שאינם כמוהם ממש, והם המכזבים בספוריהם ודבריהם, והיינו, שאין אמנותם בכך ללכת ולבדות ספורים ומעשים אשר לא נבראו ולא יהיו, אבל בבואם לספר דבר מה, יערבו בהם מן השקרים כמו שיעלה על רוחם, ויתרגלו בזה עד ששב להם כמו טבע, והם הם הבדאים אשר אי אפשר להאמין לדבריהם, וכמאמרם ז"ל (סנהדרין פט):

כך הוא עונשו של בדאי, שאפילו אומר אמת, אין שומעין לו, שכבר הטביעו בהם הרעה הזאת שלא יוכלו לצאת דבריהם נקיים מן הכזב מתוך פיהם. הוא מה שהנביא מצטער ואומר (ירמיה ט):

למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו:

ויש עוד אחרים שחליים קל מחולי הראשונים, והם אותם שאינם קבועים כל כך בשקר, אלא שלא יחושו להתרחק ממנו, ואם יזדמן להם יאמרוהו, ופעמים רבות יאמרוהו דרך שחוק או כיוצא בזה בלא כוונה רעה. ואמנם החכם הודיענו, שכל זה הוא היפך רצון הבורא ברוך הוא ומדת חסידיו, הוא מה שכתוב (משלי יג):

דבר שקר ישנא צדיק, והוא מה שבאה עליו האזהרה (שמות כג):

מדבר שקר תרחק. ותראה שלא אמר משקר תשמר, אלא מדבר שקר תרחק, להעיר אותנו על ההרחק הגדול והבריחה הרבה שצריך לברוח מזה. וכבר נאמר (צפניה ג):

שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם לשון תרמית:

וחכמים זכרונם לברכה אמרו (שבת נה):

חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת. ובודאי שאם האמת הוא מה שבחר בו הקדוש ברוך הוא לקחתו לחותם לו, כמה יהיה הפכו מתועב לפניו. והזהיר הקדוש ברוך הוא על האמת אזהרה רבה ואמר (זכריה ח):

דברו אמת איש את רעהו. ואמר (ישעיה טז):

והוכן בחסד כסא וישב עליו באמת, ואמר (שם סג):

ויאמר אך עמי המה בנים לא ישקרו. הא למדת, שזה תלוי בזה. ואמר (זכריה ח):

ונקראה ירושלים עיר האמת, להגדיל חשיבותה. וכבר אמרו ז"ל (מכות כד):

ודובר אמת בלבבו, כגון רב ספרא וכו', להודיעך עד היכן חובת האמת מגעת. וכבר אסרו לתלמיד חכם לשנות בדבורו חוץ משלשה דברים. ואחד מן העמודים שהעולם עומד עליו הוא האמת, אם כן מי שדובר שקר כאלו נוטל יסודו של עולם, וההפך מזה, מי שזהיר באמת כאילו מקיים יסודו של עולם. וכבר ספרו חכמים ז"ל (סנהדרין צז):

מאותו המקום שהיו זהירים באמת שלא היה מלאך המות שולט שם, ולפי שאשתו של רבי פלוני שינתה בדבריה אף על פי שהיה לכוונה טובה, גירתה בהם מלאך המות עד שגירשה משם בעבור זה, וחזרו לשלותם. ואין צריך להאריך בדבר הזה שהשכל מחייבו והדעת מכריחו:

ענפי חילול השם גם כן הם רבים וגדולים כי הרבה צריך האדם להיות חס על כבוד קונו, ובכל מה שיעשה צריך שיסתכל ויתבונן מאד שלא יצא משם מה שיוכל להיות חילול לכבוד שמים חס וחלילה, וכבר שנינו, אחד שוגג ואחד מזיד בחילול השם. ואמרו ז"ל (יומא פו):

היכי דמי חילול השם? אמר רב:

כגון אנא דשקילנא בישראל ולא יהיבנא דמי לאלתר. ורבי יוחנן אמר:

כגון אנא דמסגינא ארבע אמות בלא תורה ובלא תפלין. והענין, שכל אדם לפי מדריגתו ולפי מה שהוא נחשב בעיני הדור, צריך שיתבונן לבלתי עשות דבר בלתי הגון לאיש כמותו, כי כפי רבות חשיבותו וחכמתו כן ראוי שירבה זהירותו בדברי העבודה ודקדוקו בה, ואם איננו עושה כן, הרי שם שמים מתחלל בו חס וחלילה, כי כבוד התורה הוא, שמי שמרבה הלימוד בה ירבה כמו כן ביושר ובתיקון המדות, וכל מה שיחסר מזה למי שמרבה בלימוד, גורם ביזיון ללימוד עצמו, וזה חס וחלילה חילול לשמו יתברך, שנתן לנו את תורתו הקדושה וצונו לעסוק בה להשיג על ידה שלימותנו:

והנה גם שמירת השבתות וימים טובים רבה היא, כי המשפטים רבים וכן אמרו (שבת יב):

הלכתא רבתא לשבתא, ואפילו דברי השבות אף על פי שמדברי חכמים הם, עיקרים הם, וכן אמרו (חגיגה טז):

לעולם אל תהי שבות קלה בעיניך, שהרי סמיכה שבות היא ונחלקו בה גדולי הדור. ואולם פרטי הדינים למחלקותם מבוארים הם אצל הפוסקים בספריהם וכולם שוים לחובתנו בהם ולזהירות המצטרך. ומה שקשה על ההמון שמירתו הוא השביתה מן העסק ומדבר במשאם ובמתנם, ואולם האיסור הזה מבואר בדברי הנביא (ישעיה נח):

וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר (שבת קנ). והכלל הוא, שכל מה שאסור בשבת לעשותו אסור להשתדל בעבורו או להזכירו בפיו, ולכן אסרו לעיין בנכסיו לראות מה שצריך למחר (עירובין לח), או לילך לפתח המדינה לצאת בלילה מהרה למרחק. ואסרו לומר דבר פלוני אעשה למחר או סחורה פלונית אקנה למחר (טור בשם ירושלמי), וכן כל כיוצא בזה:

והנה עד הנה דברתי מן קצת המצות מה שאנו רואים שבני האדם נכשלים בהם על הרוב ומאלה נלמד לכל שאר הלאוין, שאין לך איסור שאין לו ענפים ופרטים, מהם חמורים ומהם קלים, ומי שרוצה להיות נקי צריך שיהיה נקי מכולם וטהור מכולם, וכבר אמרו ז"ל (שיר השירים רבה ו):

"שניך כעדר הרחלים" מה רחל זו צנועה כך היו ישראל צנועים וכשרים במלחמת מדין, רב הונא בשם רב אחא אמר:

שלא הקדים אחד מהם תפילין של ראש לתפילין של יד, שאילו הקדים אחד לא היה משה משבחן ולא היו יוצאים משם בשלום. וכן אמרו בירושלמי:

המספר בין ישתבח ליוצר, עבירה היא בידו וחוזר עליה מעורכי המלחמה. הרי לך עד היכן צריך להגיע הדקדוק והנקיות האמיתי במעשים:

הנה כמו שצריך נקיות במעשים כך צריך נקיות במדות, וכמעט שיותר קשה הוא הנקיות במדות ממה שהוא במעשים, כי הטבע פועל במדות יותר ממה שהוא פועל במעשים, יען המזג והתכונה הם או מסייעים או מתנגדים גדולים להם, וכל מלחמה שהיא נגד נטיית הטבע, מלחמה חזקה היא, והוא מה שפרשו במאמרם ז"ל (אבות פ"ד):

איזהו גבור הכובש את יצרו:

והנה המדות הן רבות, כי כפי כל הפעולות ששייכים לאדם בעולם כמו כן מדותיהן שאחריהן הוא נמשך בפעולותיו. אמנם, כמו שדברנו במצות שהיה הצורך להנקות בהם יותר, דהיינו, ממה שרגילות בני האדם ליכשל, כן נדבר במדות הראשיות באריכות עיון יותר, מפני רגילותנו בהם, והם:

הגאווה, הכעס, הקנאה והתאוה. הן כל אלה מדות רעות אשר רעתם ניכרת ומפורסמת, אין צריך לה ראיות, כי הנה רעות בעצמן ורעות בתולדותיהן, כי כולן חוץ משורת השכל והחכמה, וכל אחת כדאי לעצמה להביא את האדם אל עבירות חמורות:

על הגאווה מקרא מלא מזהיר ואומר (דברים ח):

ורם לבבך ושכחת את ה' אלקיך. על הכעס אמרו ז"ל:

כל הכועס יהיה בעיניך כאלו עובד עבודה זרה. על הקנאה והתאוה שנינו בהדיא (אבות פ"ד):

הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם. אמנם, העיון המצטרך בהם הוא להמלט מהם ומכל ענפיהם, כי כולם כאחד סורי הגפן נכריה. ונתחיל לדבר בהם ראשון ראשון:

הנה כלל ענין הגאווה הוא זה, שהאדם מחשיב עצמו בעצמו, ובלבבו ידמה כי לו נאווה תהלה. ואמנם, זה יכול לימשך מסברות רבות מתחלפות, כי יש מי שיחשיב עצמו בעל שכל, ויש מי שיחשיב עצמו נאה, ויש שיחשיב עצמו נכבד, ויש שיחשיב עצמו גדול, ויש שיחשיב עצמו חכם. כללו של דבר, כל אחד מן הדברים הטובים שבעולם אם יחשוב האדם שישנה בו, הרי הוא מסוכן מיד ליפול בשחת זה של גאווה. אך אחרי שקבע האדם בלבו היותו חשוב וראוי לתהלה, לא תהיה התולדה היוצאת מן המחשבה הזאת אחת בלבד, אלא תולדות רבות ומשונות תצאנה ממנה ואפילו הפכיות נמצא בהן ונולדות מסבה אחת ושתייהן לדבר אחד מתכונות:

הנה ימצא גאה אחד שיחשוב בלבו שכיון שהוא ראוי לתהלה והוא מיוחד ורשום במעלתו כפי מחשבתו, ראוי לו גם כן שיתנהג בדרך מיוחד ורשום בכבוד רב, בין בלכתו, בין בשבתו, בין בקומו, בדיבורו ובכל מעשיו לא ילך אלא בנחת גדול, עקבו בצד גודלו, לא ישב אלא אפרקדן, לא יקום אלא מעט מעט כנחש, לא ידבר עם הכל אלא עם נכבדי העם, וגם ביניהם לא ידבר אלא מאמרים קצרים כמאמרי התרפים, וכל שאר מעשיו:

בתנועותיו, בפעולותיו, במאכלו ובמשותיו, במלבושיו ובכל דרכיו יתנהג בכבוד גדול כאילו כל בשרו עופרת וכל עצמיו אבן או חול:

וימצא גאה אחר שיחשוב שלפי שהוא ראוי לתהלה ורב המעלות, צריך שיהיה מרגיז הארץ ושהכל ירעשו מפניו כי לא יאות שיהרסו בני האדם לדבר עמו ולבקש ממנו דבר, ואם יעפילו לעלות אליו יבהלם בקולו וברוח שפתיו יהומם בענות להם עזות, ופניו זועפות בכל עת ובכל שעה. ויש גאה אחר שיחשוב בלבו שכבר הוא כל כך גדול ומכובד על שאי אפשר לכבוד שיתפרש ממנו ואינו צריך לו כלל, ולהראות הדבר הזה יעשה מעשים כמעשה העניו ויפריז על מדותיו להראות שפלות גדול וענוה עד אין חקר, ולבו מתנשא בקרבו לאמר, אני כל כך רם וכל כך נכבד, שכבר איני צריך לכבוד, ואין לי אלא לוותר עליו, שכבר רב הוא אצלי:

וימצא גאה אחר, שרוצה להיות נרשם הרבה במעלותיו ולהתייחד בדרכיו, עד שלא די לו שיהללוהו כל העולם על המעלות אשר הוא חושב שיש בו, אלא שרוצה שעוד ירבו להוסיף בתהלתו שהוא העניו שבעונים ונמצא, זה מתגאה בענוותו ורוצה בכבוד על מה שמראה עצמו בורח ממנו. והנה גאה כזה ישים עצמו תחת קטנים ממנו הרבה או תחת נבזים שבעם, שיחשוב להראות בזה תכלית הענוה, וכבר לא ירצה בשום תואר מתוארי הגדולה וימאן בכל העילויים ולבו אומר בקרבו, אין חכם ועניו כמוני בכל הארץ:

ואמנם, גאים כאלה אף על פי שלכאורה מראים עצמם ענוים, לא יבצרו מכשולות להם, שבלי ידיעתם תהיה מתגלית גאותם כלהבה היוצאת מבין החרסים. וכבר משלו חכמים ז"ל (מדרש רבא קרח):

משל לבית מלא תבן והיה בבית חורין והיה התבן נכנס בהם, לאחר ימים התחיל אותו התבן שהיה בתוך אותם החורין יוצא, ידעו הכל כי היה אותו הבית של תבן כן הדבר הזה, שלא יוכלו תמיד להסתיר את עצמם, ומחשבתם הרעה תהיה ניכרת מתוך מעשיהם, אך דרכיהם הם בענוה פסולה ושפלות מרומה:

וימצאו גאים אחרים שתשאר גאותם קבורה בלבם, לא יוציאוה אל המעשה, אבל יחשבו בלבבם שכבר הם חכמים גדולים יודעי הדברים לאמיתם ושלא רבים יחכמו כמוהם, על כן לא ישיתו לב אל דברי זולתם בחשבם כי מה שקשה עליהם לא יהיה נקל לאחרים, ומה ששכלם מראה להם כל כך ברור הוא וכל כך פשוט עד שלא יחושו לדברי החולקים עליהם אם ראשונים ואם אחרונים וספק אין אצלם על סברתם. כל אלה תולדות הגאווה המשיבה החכמים אחר ודעתם מסכלת, מסירה לב ראשי

החכמה. ואף כי תלמידים שלא שמשו כל צרכם, שכמעט שנפקחו עיניהם כבר חכמי החכמים שוים להם בלבם. ועל כולם נאמר (משלי טז):

תועבת ה' כל גבה לב, ומכולם צריך שינקה הרוצה במדת הנקיות וידע ויבין כי אין הגאווה אלא עורון ממש אשר אין שכל האדם רואה חסרונותיו ומכיר פחיתותו, שאלו היה יכול לראות והיה מכיר האמת, היה סר ומתרחק מכל הדרכים הרעים והמקולקלים האלה הרחק גדול. ועוד נדבר מזה בסיעתא דשמיא בבואנו אל מדת הענוה, אשר מפני הקושי הגדול שיש בהשגתה, הושמה בדברי רבי פנחס מן האחרונות:

ונדבר עתה מן הכעס. הנה יש הרגזן שאמרו עליו, כל הכועס כאלו עובד עבודה זרה (זהר בראשית), והוא הנכעס על כל דבר שיעשו נגד רצונו ומתמלא חימה עד שכבר לבו בל עמו ועצתו נבערה. והנה איש כזה כדאי להחריב עולם מלא אם יהיה יכולת בידו, כי אין השכל שולט בו כלל והוא סר טעם ממש ככל החיות הטורפות ועליו נאמר (איוב יח):

טורף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ? והוא קל ודאי לעבור על מיני עבירות שבעולם אם חמתו תביאהו להם, כי כבר אין לו מניע אחר אלא כעסו ואל אשר יביאהו ילך. ויש כעסן רחוק מזה והוא שלא על כל דבר אשר יבואהו שלא כרצונו אם קטן ואם גדול יבער אפו. אך בהגיעו להרגיז, ירגז ויכעס כעס גדול והוא שקראוהו חכמים ז"ל (אבות פ"ה):

"קשה לכעוס וקשה לרצות". וגם זה רע ודאי, כי כבר יכולה לצאת תקלה רבה מתחת ידו בזמן הכעס ואחרי כן לא יוכל לתקן את אשר עוותו. ויש כעסן פחות מזה שלא יכעס על נקלה, ואפילו כשיגיע לכעס יהיה כעסו קטן ולא יסור מדרכי השכל אך עודנו ישמור עברתו. והנה זה רחוק מן ההפסד יותר מן הראשונים שזכרנו, ואף גם זאת ודאי, שלא הגיע להיות נקי כי אפילו זהיר איננו עדין, כי עד שהכעס עושה בו רושם, לא יצא מכלל כעסן:

ויש עוד פחות מזה והוא שקשה לכעוס וכעסו לא להשחית ולא לכלה אלא כעס מעט. וכמה זעמו? רגע ולא יותר, דהיינו, משעה שהכעס מתעורר בו בטבע עד שגם התבונה תתעורר כנגדו, והוא מה שאמרו חכמים ז"ל (שם):

קשה לכעוס ונוח לרצות, הנה זה חלק טוב ודאי, כי טבע האדם מתעורר לכעס ואם הוא מתגבר עליו שאפילו בשעת הכעס עצמו לא יבער הרבה ומתגבר עליו, שאפילו אותו הכעס הקל לא יעמוד בו זמן גדול אלא יעבור וילך, ודאי שראוי לשבח הוא, ואמרו ז"ל (חולין פט):

תולה ארץ על בלימה, אין העולם מתקיים אלא בשביל מי שבולם פיו בשעת מריבה, והיינו, שכבר נתעורר טבעו בכעס והוא בהתגברותו בולם פיו. אמנם, מדתו של הלל הזקן עולה על כל אלה, שכבר לא היה מקפיד על שום דבר ואפילו התעוררות של כעס

לא נעשה בו (שבת לא). זה הוא ודאי הנקי מן הכעס מכל וכל. והנה אפילו לדבר מצוה הזהירונו ז"ל (שבת לד):

שלא לכעוס, ואפילו הרב על תלמידו והאב על בנו, ולא שלא ייסרם, אלא ייסרם וייסרם אך מבלי כעס, כי אם להדריך אותם בדרך הישרה, והכעס שיראה להם יהיה כעס הפנים לא כעס הלב, ואמר שלמה (קהלת ז):

אל תבהל ברוחך לכעוס וגו', ואומר (איוב ה):

כי לאויל יהרג כעס. ואמרו ז"ל (עירו' סה):

בשלושה דברים האדם ניכר:

בכוסו, בכיסו ובכעסו:

פרק יא - בפרטי מדת הנקיות

הקנאה גם היא אינה אלא חסרון ידיעה וסכלות, כי אין המקנא מרויח כלום לעצמו וגם לא מפסיד למי שהוא מתקנא בו, ואינו אלא מפסיד לעצמו וכמאמר הכתוב שזכרתי (איוב ה):

ופותה תמית קנאה. ואמנם, יש מי שסכלותו רבה כל כך עד שאם יראה לחבירו איזה טובה יתעשש בעצמו וידאג ויצטער עד שאפילו הטובות שבידו לא יהנוהו מצער מה שהוא רואה ביד חברו, והוא מה שאמר עליו החכם (משלי יד):

ורקב עצמות קנאה. אמנם, יש אחרים שאינם מצטערים וכואבים כל כך, אף על פי כן ירגישו בעצמם איזה צער ולפחות יתקורר רוחם בראותם אחד עולה איזה מעלה יתירה אם לא יהיה מאוהביו היותר דבקים לו, כל שכן אם מאותם אשר אין לו אהבה רבה עמו הוא, כל שכן אם יהיה גר מארץ אחרת. ותראה שבפיהם אפשר שיאמרו דברים כשמחים או מודים על טובתו, אך לבם רעה בקרבם. והוא דבר יארע על הרוב ברוב בני האדם, כי אף על פי שלא יהיו בעלי קנאה ממש, אמנם, לא ניקו ממנה לגמרי, כל שכן אם בעל אומנותו מצליח בה, שכבר כל אומן סני לחבריה (ס"ר יט), וכל שכן אם מצליח בה יותר ממנו. ואמנם, לו ידעו ולו יבינו כי אין אדם נוגע במוכן לחבירו אפילו כמלא נימא (יומא לח), והכל כאשר לכל מה' הוא כפי עצתו הנפלאה וחכמתו הבלתי נודעת, הנה לא היה להם טעם להצטער בטובת רעיהם כלל:

והוא מה שייעד לנו הנביא על הזמן העתיד, שלמען תהיה טובת ישראל שלמה, יקדים הקדוש ברוך הוא להסיר מלבבנו המדה המגונה הזאת, ואז לא יהיה צער לאחד בטובת האחר, וגם לא יצטרך המצליח להסתיר עצמו ודבריו מפני הקנאה, והוא מה שכתוב (ישעיה יא):

וסרה קנאת אפרים וצוררי יהודה יכרתו אפרים לא יקנא את יהודה וגו', הוא השלום והשלוח אשר למלאכי השרת, אשר כולם שמחים בעבודתם איש איש על מקומו, ואין אחד מתקנא בחברו כלל, כי כולם יודעים האמת לאמיתו ועלזים על הטוב אשר בידם ושמחים בחלקם:

ותראה כי אחות הקנאה היא החמדה והתאוה, הלא היא המיגעת לב האדם עד יום מותו, וכמאמרם ז"ל (קהלת רבה א):

אין אדם מת וחצי תאותו בידו. ואמנם, עיקר התאוה פונה לשני ראשים:

האחד הוא הממון והשני הוא הכבוד, שניהם כאחד רעים מאד וגורמים לאדם רעות רבות. הנה חמדת הממון היא האוסרת אותו במאסר העולם ונותנת עבותות העמל והעסק על זרועותיו, כענין הכתוב (קהלת ה):

אוהב כסף לא ישבע כסף, היא המסירה אותו מן העבודה, כי הנה כמה תפלות נאבדות וכמה מצות נשכחות מפני רוב העסק ויגיעת המון הסחורה, כל שכן תלמוד תורה. וכבר אמרו ז"ל (עירובין נה):

לא מעבר לים היא, באותם שהולכים מעבר לים בסחורה. וכן שנינו (אבות פ"ב):

לא כל המרבה בסחורה מחכים. היא המוסרת אותו לסכנות רבות ומתשת את כחו ברוב הדאגה אפילו אחרי השיגו הרבה. וכן שנינו (שם):

מרבה נכסים מרבה דאגה. היא המעברת פעמים רבות על מצות התורה ואפילו על חוקות השכל הטבעיים:

יתרה עליה חמדת הכבוד כי כבר היה אפשר שיכבוש האדם את יצרו על הממון ועל שאר ההנאות, אך הכבוד הוא הדוחק, כי אי אפשר לו לסבול ולראות את עצמו פחות מחבריו, ועל דבר זה נכשלו רבים ונאבדו. הנה ירבעם בן נבט לא נטרד מהעולם הבא אלא בעבור הכבוד, הוא מה שאמרו ז"ל (סנהדרין קב):

תפסו הקדוש ברוך הוא בבגדו ואמר לו, חזור בך ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן עדן. אמר לו, מי בראש? אמר לו, בן ישי בראש. אמר לו, אי הכי לא בעינא. מי גרם לקרח שיאבד הוא וכל עדתו עמו? אלא מפני הכבוד, ומקרא מלא הוא (במדבר טז):

ובקשתם גם כהונה. וחכמים ז"ל (במדבר רבא יח) הגידו לנו כי כל זה נמשך מפני שראה אליצפן בן עוזיאל נשיא והיה רוצה להיות הוא נשיא במקומו:

הוא שגרם לפי דעת חכמינו ז"ל אל המרגלים שיוציאו דבה על הארץ וגרמו מיתה להם ולכל דורם מיראתם פן ימעט כבודם בכניסת הארץ, שלא יהיו הם נשיאים לישראל ויעמדו אחרים במקומם. על מה התחיל שאול לארוב אל דוד אלא מפני הכבוד, שנאמר (שמואל א יח):

ותענינה הנשים המשחקות ותאמרנה הכה שאול וגו' ויהי שאול עוין את דוד מהיום ההוא והלאה. מי גרם לו ליואב שימית את עמשא אלא הכבוד, שאמר לו דוד (שמואל ב יט):

אם לא שר צבא תהיה לפני כל הימים. כללו של דבר, הכבוד הוא הדוחק את לב האדם יותר מכל התשוקות והחמדות שבעולם:

ולולי זה, כבר היה האדם מתרצה לאכול מה שיוכל, ללבוש מה שיכסה ערותו, ולשכון בבית שתסתירהו מן הפגעים והיתה פרנסתו קלה עליו ולא היה צריך להתיגע להעשיר כלל, אלא שלבלתי ראות עצמו שפל ופחות מרעיו מכניס עצמו בעובי הקורה הזאת ואין קץ לכל עמלו. על כן אמרו רבותינו ז"ל (אבות פ"ד):

הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם. והזהירונו (שם פ"ו):

אל תבקש גדולה ואל תחמוד כבוד. כמה הם שמתענים ברעב וישפילו את עצמם להתפרנס מן הצדקה ולא יתעסקו במלאכה שלא תהיה מכובדת בעיניהם מיראתם פן ימעט כבודם. היש לך הוללות גדול מזה? ויותר ירצו בבטלה המביאה לידי שעמום ולידי זימה ולידי גזל ולידי כל גופי עברות שלא להשפיל מעלתם ולהבזות כבודם המדומה. ואמנם, חכמינו ז"ל אשר הורונו והדריכונו תמיד בדרכי האמת. אמרו (אבות פרק א):

אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות. ואמרו עוד (פסחים ק"ג):

פשוט נבילתא בשוקא ולא תימר, גברא רבא אנא, כהנא אנא. ואמרו עוד (בבא בתרא ק"י):

לעולם יעבוד אדם עבודה שהיא זרה לו ואל יצטרך לבריות:

כלל הדברים, הכבוד הוא מן המכשולות היותר גדולים אשר לאדם. ואי אפשר לו להיות עבד נאמן לקונו כל זמן שהוא חס על כבוד עצמו, כי על כל פנים יצטרך למעט בכבוד שמים מפני סכלותו. זה הוא מה שאמר דוד המלך עליו השלום (שמואל ב ו):

ונקלתי עוד מזאת והייתי שפל בעיני. והכבוד האמיתי אינו אלא ידיעת התורה באמת. וכן אמרו ז"ל (אבות פ"ו):

אין כבוד אלא תורה, שנאמר (משלי ג):

"כבוד חכמים ינחלו", וזולתה אינו אלא כבוד מדומה וכוזב, הבל ואין בו מועיל. וראוי הנקי להנקות ולהטהר ממנו טהרה גמורה, אז יצליח. והנה כללתי עד הנה רבים מפרטי הנקיות. וזה בנין אב לכל שאר המצות והמדות כולם. (משלי א):

ישמע חכם ויוסיף לקח ונבון תחבולות יקנה:

והנה אינני יכול להכחיש שיש קצת טורח לאדם להגיע אל הנקיות הזה. אף על פי כן אומר אני שאין צריך כל כך כמו שנראה לכאורה והמחשבה בדבר הזה קשה מן המעשה, כי כאשר ישים האדם בלבו ויקבע ברצונו בקביעות להיות מבעלי המדה הטובה הזאת, הנה במעט הרגל שירגיל עצמו בזה, תשוב לו קלה הרבה יותר ממה שהיה יכול לחשוב. זה דבר, שהנסיין יוכיח אמיתו:

פרק יב - בדרכי קניית הנקיות

הנה האמצעי האמיתי לקנות הנקיות, הוא התמדת הקריאה בדברי חכמים ז"ל, אם בעניני ההלכות ואם בעניני המוסרים. כי הנה אחר שכבר התאמת אצל האדם חובת הנקיות והצורך בו, אחר שכבר השיג הזהירות והזריזות במה שנתעסק בדרכי קנייתם והתרחק ממפסידיהם, הנה לא ישארו לו עתה עכובים לקנות הנקיות אלא ידיעת הדקדוקים אשר במצות, כדי שיוכל להזהר בכולם. ועל כן הנה צריך לו בהכרח ידיעת ההלכות על בורים, לדעת ענפי המצות עד היכן הם מגיעים. וגם לפי שהשכחה מצויה בדברים הדקים האלה. הנה תצטרך לו התמדת הקריאה בספרים המבארים אלה הדקדוקים. למען חדש בשכלו זכירתם. ואז ודאי שיתעורר לקיימם:

וכן בענין המדות מוכרחת לו קריאת מאמרי המוסר לקדמונים או לאחרונים. כי פעמים רבות אפילו אחר שיקבע האדם בעצמו להיות מן המדקדקים הנקיים, אפשר לו שיאשם בפרטים, מפני שלא הגיעה ידיעתו בהם. כי אין אדם נולד חכם ואי אפשר לו לדעת את הכל, אך בקריאת הדברים יתעורר במה שלא ידע, ויתבונן במה שלא השכיל מתחלה. ואפילו במה שלא ימצא בספרים עצמם, כי בהיות שכלו נעור על הדבר, הולך ומשגיח הוא על כל הצדדין וממציא ענינים חדשים ממקור האמת. ואמנם מפסידי המדה הזאת, הנה הם כל מפסידי הזהירות ונוסף עליהם חסרון הבקיאיות בידיעת הדינים או המוסרים, כמו שכתבתי. וכבר אמרו ז"ל (אבות פרק ב):

"ולא עם הארץ חסיד", כי מי שלא ידע, אי אפשר לו לעשות. וכן אמרו (קדושין מ):

תלמוד גדול שמביא לידי מעשה:

פרק יג - בביאור מדת הפרישות

הפרישות היא תחלת החסידות. ותראה שכל מה שביארנו עד עתה הוא מה שמצטרך אל האדם לשיהיה צדיק ומכאן ולהלאה הוא לשיהיה חסיד. ונמצא הפרישות עם החסידות הוא כמו הזהירות עם הזריזות, שזה בסור מרע וזה בעשה טוב. והנה כלל הפרישות הוא מה שאמרו ז"ל (יבמות כ):

קדש עצמך במותר לך, וזאת היא הוראתה של המלה עצמה, פרישות, רוצה לומר, להיות פורש ומרחיק עצמו מן הדבר, והיינו, שאוסר על עצמו דבר היתר, והכונה בזה לשלא יפגע באיסור עצמו. והענין, שכל דבר שיוכל להולד ממנו גרמת רע אף על פי שעכשיו אינו גורם לו וכל שכן שאיננו רע ממש, ירחק ויפרוש ממנו. והתבונן ותראה שיש כאן שלש מדרגות:

יש האיסורים עצמם, ויש סייגותיהם והם הגזרות והמשמרות שגזרו חכמינו ז"ל על כל ישראל, ויש ההרחקים שמוטל על כל פרוש ופרוש לעשות להיות כונס בתוך שלו ובונה גדרים לעצמו, דהיינו, להניח מן ההיתרים עצמם שלא נאסרו לכל ישראל ולפרוש מהם כדי שיהיה מרוחק מן הרע הרחק גדול:

וא"ת מנין לנו להיות מוסיפים והולכים באיסורים, והרי חכמינו ז"ל אמרו (ירושלמי נדרים פט):

לא דיך מה שאסרה תורה, שאתה בא לאסור עליך דברים אחרים? והרי מה שראו חכמינו ז"ל בחכמתם שצריך לאסור ולעשות משמרת וכבר עשוהו ומה שהניחו להיתר הוא מפני שראו היותו ראוי להיתר ולא לאיסור, ולמה נחדש עתה גזירות אשר לא ראו הם לגזור אותם? ועוד, שאין גבול לדבר הזה, ונמצא, אם כן האדם שומם ומעונה ולא נהנה מן העולם כלל, וחכמינו ז"ל אמרו (ירושלמי קדושין פד):

שעתיד אדם ליתן דין לפני המקום על כל מה שראו עיניו ולא רצה לאכול ממנו אף על פי שהיה מותר לו והיה יכול, ואסמכה אקרא (קהלת ב):

וכל אשר שאלו עיני לא אצלתי מהם:

התשובה היא, כי הפרישות ודאי צריך ומוכרח והזהירו עליו חכמינו ז"ל, הוא מה שנאמר (תורת כהנים):

"קדושים תהיו", פרושים תהיו. עוד אמרו (תענית יא):

כל היושב בתענית נקרא קדוש קל וחומר מנזיר. עוד אמרו (פסיקתא):

"צדיק אוכל לשבע נפשו", זה חזקיהו מלך יהודה, אמרו עליו ששתי אגודות של ירק וליטרא של בשר היו מעלין לפניו בכל יום, והיו ישראל מלעיגין ואומרים זה מלך?! עוד אמרו (כתובות קד):

ברבינו הקדוש, שבשעת מיתתו שזקף עשר אצבעותיו ואמר, גלוי וידוע לפניך שלא נהניתי מן העולם הזה אפילו באצבע קטנה שלי. עוד אמרו (תנ"א כו):

עד שאדם מתפלל על דברי תורה שיכנסו בתוך מעיו יתפלל על אכילה ושתייה שלא יכנסו בתוך מעיו. הן כל אלה מאמרים מורים בפירוש צורך הפרישות והחובה בו:

אמנם, על כל פנים, צריכים אנו לתרץ המאמרים המורים הפך זה? אך הענין הוא כי ודאי חילוקים רבים ועיקרים יש בדבר:

יש פרישות שנצטוינו בו, ויש פרישות שהוזהרנו עליו לבלתי הכשל בו, והוא מה שאמר שלמה המלך עליו השלום (קהלת ז):

אל תהי צדיק הרבה. ונבאר עתה הפרישות הטוב. ונאמר, כי הנה אחר שהתבאר לנו היות כל עניני העולם נסיונות לאדם, וכמו שכתבנו כבר למעלה והוכחנוהו בראיות והתאמת לנו גם כן רוב חולשת האדם וקרבת דעתו אל הרעות, יתברר בהכרח שכל מה שיוכל האדם להמלט מן הענינים האלה ראוי שיעשהו, כדי שיהיה נשמר יותר מן הרעה אשר ברגליהם:

כי הנה אין לך תענוג עולמי אשר לא ימשוך אחריו איזה חטא בעקבו. דרך משל:

המאכל והמשתה כשניקו מכל אסורי האכילה, הנה מותרים הם. אמנם, מלוי הכרס מושך אחריו פריקת העול, ומשתה היין מושך אחריו הזנות ושאר דברים רעים. כל שכן שבהיות האדם מרגיל עצמו לשבוע מאכילה ושתיה, הנה אם פעם אחת יחסר לו רגילותו, יכאב לו וירגיש מאד ומפני זה נמצא הוא מכניס עצמו בתוקף עמל הסחורה ויגיעת הקנין לשתהיה שולחנו ערוכה כרצונו ומשם נמשך אל העוול והגזל, ומשם אל השבועות וכל שאר החטאים הבאים אחר זה, ומסיר עצמו מן העבודה ומן התורה ומן התפלה, מה שהיה נפטר מכל זה אם מתחלתו לא משך עצמו בהנאות אלה:

וכענין זה אמרו בענין בן סורר ומורה (סנהדרין עב):

עמדה תורה על סוף דעתו וכו'. וכן על ענין הזנות אמרו (סוטה ב):

כל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין. ותראה כי זאת היא תחבולה גדולה לאדם למען הנצל מיצרו, כי כיון שבהיותו בעסק העבירה קשה עליו לנצחו ולכבוש אותו, על כן צריך שבעודנו רחוק ממנה ישאיר עצמו רחוק, כי אז יהיה קשה ליצר לקרבו אליה. הנה הבעילה עם אשתו מותרת היא היתר גמור. אמנם כבר תקנו טבילה לבעלי קריין שלא יהיו תלמידי חכמים מצויים אצל נשיהם כתרנגולים, לפי שאף על פי שהמעשה עצמו מותר, אמנם כבר הוא מטביע בעצמו של אדם התאוה הזאת ומשם יכול להמשך אל האסור, וכמאמר רבותינו ז"ל (סנהדרין קז):

אבר קטן יש באדם, משביעו רעב, מרעיבו, שבע. ולא עוד אלא שאפילו בשעה הראויה והעת ההגון, אמרו על רבי אליעזר (נדרים כ):

שהיה מגלה טפח ומכסה טפחים ודומה למי שכפאו שד, כדי שלא ליהנות אפלו בשעת הנאתו:

המלבושים והקשוחים לא הזהירה התורה על יפיים או על תבניתם, אלא שלא יהיה בהם כלאים ויהיה בהם ציצית ואז כולם מותרים. אמנם, מי לא ידע שמלבישת הפאר

והרקמה תמשך הגאווה וגם הזנות יגבל בה, מלבד הקנאה והתאוה והעושיק הנמשכים מכל מה שהוא יקר על אדם להשיגו, וכבר אמרו ז"ל (בראשית רבה כב):

כיון שרואה היצר אדם שתולה בעקבו, ממשמש בגדיו ומסלסל בשערו, אומר, זה שלי. הטיול והדבור אם אינו בדבר אסור, ודאי דין תורה מותר הוא, אמנם כמה בטול תורה נמשך ממנו, כמה מן הלשון הרע, כמה מן השקרים, כמה מן הליצנות, ואומר (משלי י):

ברוב דברים לא יחדל פשע:

כלל הדבר:

כיון שכל עניני העולם אינם אלא סכנות עצומות איך לא ישובח מי שירצה לימלט מהם ומי שירבה להרחיק מהם. זהו ענין הפרישות הטוב, שלא יקח מן העולם בשום שימוש שהוא משתמש ממנו, אלא מה שהוא מוכרח בו מפני הצורך אשר לו בטבעו אליו. הוא מה שהשתבח רבי במאמר שזכרתי, שלא נהנה מן העולם הזה אפילו באצבע קטנה, עם היותו נשיא ישראל ושולחנו שולחן מלכים בהכרח ליקר נשיאותו, וכמאמרם ז"ל (ע"ז יא):

"שני גוים בבטנך" זה רבי ואנטונינוס שלא פסק מעל שלחנם לא חזרת ולא קשות ולא צנון לא בימות החמה ולא בימות הגשמים. וחזקיהו מלך יהודה כמו כן. ושאר המאמרים שזכרתי, כולם מקיימים ומורים שיש לאדם לפרוש מכל מה שהוא תענוג עולמי למען לא יפול בסכנתו:

ואם תשאל ותאמר, אם כן, איפוא, שזה דבר מצטרך ומוכרח, למה לא גזרו עליו החכמים כמו שגזרו על הסייגות ותקנות שגזרו? הנה התשובה מבוארת ופשוטה, כי לא גזרו חכמים גזרה אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הציבור יכולים להיות חסידים, אבל די להם שיהיו צדיקים:

אך השרידים אשר בעם החפצים לזכות לקרבתו יתברך, ולזכות בזכותם לכל שאר ההמון הנתלה בם, להם מגיע לקיים משנת חסידים אשר לא יוכלו לקיים האחרים, הם הם סדרי הפרישות האלה כי בזה בחר ה', שכיון שאי אפשר לאומה שתהיה כולה שוה במעלה אחת, כי יש בעם מדרגות מדרגות איש לפי שכלו, הנה לפחות, יחידי סגולה ימצאו אשר יכינו את עצמם הכנה גמורה, ועל ידי המוכנים יזכו גם הבלתי מוכנים אל אהבתו יתברך והשראת שכינתו. וכענין שדרשו ז"ל בארבעה מינים שבלולב (ויקרא רבה פ' ל):

יבואו אלה ויכפרו על אלה. וכבר מצאנו לאלהיו זכור לטוב שאמר לרבי יהושע בן לוי במעשה דעולא בר קושב (ירושלמי תרומות פ"ח):

כשהשיבו, ולא משנה היא? אף הוא אמר לו, וכי משנת חסידים היא:

אך הפרישות הרע הוא כדרך הסכלים אשר לא די שאינם לוקחים מן העולם מה שאין להם הכרח בו, אלא שכבר ימנעו מעצמם גם את המוכרח וייסרו גופם ביסורין ודברים זרים אשר לא חפץ בהם ה' כלל, אלא אדרבא חכמים אמרו (תענית כב):

אסור לאדם שיסגף עצמו, ובענין הצדקה אמרו (ירושלמי סוף פאה):

כל מי שצריך לטול ואינו נוטל, הרי זה שופך דמים. וכן אמרו (תענית כב):

"לנפש חיה", נשמה שנתתי בך החיה אותה, ואמרו (שם יא):

כל היושב בתענית נקרא חוטא, והעמידוה בדלא מצי מצער נפשה. והלל היה אומר (משלי יא):

"גומל נפשו איש חסד" על אכילת הבוקר והיה רוחץ פניו וידיו לכבוד קונו, קל וחומר מדיוקנאות המלכים (ויקרא רבה לד). הרי לך הכלל האמיתי:

שכל מה שאינו מוכרח לאדם בעניני העולם הזה ראוי לו שיפרוש מהם, וכל מה שהוא מוכרח לו מאיזה טעם שיהיה כיון שהוא מוכרח לו, אם הוא פורש ממנו הרי זה חוטא. הנה זה כלל נאמן, אך משפט הפרטים על פי הכלל הזה אינו מסור אלא אל שקול הדעת ולפי שכלו יהולל איש, כי אי אפשר לקבץ כל הפרטים כי רבים הם ואין שכל האדם יכול להקיף על כולם אלא דבר דבר בעתו:

פרק יד - בחלקי הפרישות

חלקי הפרישות הראשיים שלשה:

כי הנה יש פרישות בהנאות, פרישות בדינים, פרישות במנהגים. הפרישות בהנאות, הוא מה שהזכרנו בפרק הקודם, דהיינו, שלא לקחת מדברי העולם אלא מה שהצורך יכריח, ודבר זה יקיף על כל מה שהוא תענוג לאחד מן החושים, והיינו:

במאכלות, בבעילות, במלבושים, בטוילים, בשמיעות וכל כיוצא בזה, רק בימים שהעונג בהם מצוה:

והפרישות בדינים הוא להחמיר בהם תמיד, לחוש אפילו לדברי יחיד במחלוקת אם טעמו נראה, אפילו שאין הלכה כמותו ובתנאי שלא יהיה חומרו קולו, ולהחמיר בספיקות אפילו במקום שאפשר להקל בהם. וכבר ביארו לנו חכמינו ז"ל מאמר יחזקאל (חולין לז):

"הנה נפשי לא מטומאה" שלא אכלתי מבהמה שהורה בה חכם (בהמה שיש בה ספק איסור, ואע"פ שלסוף הורה בה החכם היתר), ולא אכלתי מבשר כוס כוס (כוס לשון שחיטה, שאומרים בעליה שחוט שחוט, כלומר שלא אכל מבהמה שנוטה למות,

שממהרים לשוחטה בטרם תמות ותעשה נבילה, ואע"פ שמעיקר הדין מותר לאוכלה הואיל ונשחטה בטרם תמות, מ"מ קרובה היא לנבילה). והנה כל זה מותר הוא מן הדין ודאי, אלא איהו דאחמיר אנפשיה. וכבר זכרתי למעלה שאין ללמוד ממה שהותר על כל ישראל, לפרושים שיש להם להרחיק מן הכיעור ומן הדומה לו ומן הדומה לדומה:

וכן אמר מר עוקבא (שם קה):

אנא בהאי מילתא חלא בר חמרא לגבי אבא, דאילו אבא כד אכל בשרא האידנא, לא הוה אכל גבינה עד למחר כי השתא, ואנא בהאי סעודתא לא אכילנא בסעודתא אחריתי אכילנא (אני בדבר זה):

של הרחק אכילת חלב מבשר, חומץ בן יין לגבי אבי, שאבי כאשר הי' אוכל בשר עכשיו, לא היה אוכל גבינה עד מחר באותה שעה, כלומר הפסיק עשרים וארבע שעות, ואילו אני בסעודה זו איני אוכל אבל בסעודה אחרת אוכל אני). ובודאי שאין פסק ההלכה כמו שהיה אביו עושה, שאם לא כן לא היה מר עוקבא עושה נגד זה, אלא שאביו מחמיר היה בפרישותו ולכך היה מר עוקבא קורא עצמו "חלא בר חמרא" לפי שלא היה פרוש כל כך כמוהו:

והפרישות במנהגים הוא התבודדות וההבדל מן החברה המדינית לפנות לבו אל העבודה וההתבוננות בה כראוי, ובתנאי שלא יטה גם בזה אל הקצה האחר, שכבר אמרו ז"ל (כתובות יז):

לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות, וכן אמרו (מכות י):

"חרב אל הבדים ונאלו", חרב על שונאיהם של תלמידי חכמים שיושבים בד בבד ועוסקים בתורה, אלא יתחבר האדם עם הטובים זמן מה שמצטרך לו ללמודו או לפרנסתו, ויתבודד אחר כך להדבק באלהיו ולהשיג דרכי היושר והעבודה האמיתית. ובכלל זה למעט בדיבורו וליזהר מן השיחה בטלה, ושלא להסתכל חוץ מארבע אמותיו וכל כיוצא בזה מן הענינים שהאדם מרגיל את עצמו בהם עד שנשארים לו בטבע אל תנועותיו. והנה שלשת החלקים האלה אף על פי שאמרתם לך בכללים קצרים, הנך רואה שהם כוללים פעולות רבות מפעולות האדם, וכבר אמרתי לך שהפרטים אי אפשר למסור כי אם לשיקול הדעת להיישיר אותם על יושר הכלל ואמיתו:

פרק טו - בדרכי קניית הפרישות

הנה הדרך המובחר לקנות את הפרישות הוא:

שיסתכל האדם בגריעות תענוגות העולם הזה ופחיתותם מצד עצמם, והרעות הגדולות שקרובות להולד מהם. כי הנה מה שמטה הטבע אל התענוגות האלה עד

שיצטרך כל כך כח ותחבולות להפרישו מהם הוא פיתוי העינים הנפתים במראה הדברים אשר הוא טוב וערב לכאורה, הוא הפיתוי שגרם לחטא הראשון שיעשה, כעדות הכתוב (בראשית ג):

ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים וגו' ותקח מפריו ותאכל, אבל כשיתברר אל האדם היות הטוב ההוא כוזב לגמרי מדומה ובלי שום התמדה נכונה, והרע בו אמיתי או קרוב להולד ממנו באמת, ודאי שימאס בו ולא ירצהו כלל, על כן זהו כל הלימוד שצריך שילמד האדם את שכלו להכיר בחולשת התענוגים האלה ושקדם עד שמאליו ימאס בהם ולא יקשה בעיניו לשלחם מאתו:

הנה תענוג המאכל הוא היותר מוחש ומורגש, היש דבר אבד ונפסד יותר ממנו? שהרי אין שיעורו אלא כשיעור בית הבליעה, כיון שיצא ממנה וירד בבני המעים אבד זכרו ונשכח כאילו לא היה, וכך יהיה שבע אם אכל ברבורים אבוסים כמו אם אכל לחם קיבר אם אכל ממנו כדי שביעה, כל שכן אם ישים אל לבו החלאים הרבים שיכולים לבוא עליו מחמת אכילתו, ולפחות הכובד שמגיעהו אחר האכילה והעשנים המהבילים את שכלו. הנה על כל אלה ודאי שלא יחפוץ אדם בדבר הזה, כיון שטובתו אינה טובה ורעתו רעה:

ושאר כל ההנאות שבעולם כמו כן, אילו יתבונן בהם יראה שאפילו הטוב המדומה שבהם איננו אלא לזמן מועט והרע שיכול להולד מהם קשה וארוך עד שלא יאות לשום בעל שכל לשום עצמו בסכנות הרעות על רוח הטוב המועט ההוא. וזה פשוט. וכשירגיל את עצמו ויתמיד בעיונו על האמת הזאת, הנה מעט מעט יצא חפשי ממאסר הסכלות אשר החומר אוסר אותו בו ולא יתפתה מפתויי ההנאות הכוזבות כלל, אז ימאס בהן וידע שאין לו לקחת מן העולם אלא ההכרחי, וכמו שכתבתי:

והנה כמו שהתבונן על זה הדבר גורם קניית הפרישות, כך סכלותו מפסיד אותו וההתמדה בין השרים ואנשי הגדולות הרודפים אחר הכבוד ומרבים ההבל, כי בראותו את היקר ההוא והגדולה ההיא, אי אפשר שלא תתעורר תאותו בו לחמוד אותם, ואפילו לא יניח את יצרו שינצח אותו, על כל פנים מידי מלחמה לא ימלט, והנה הוא בסכנה. וכענין זה אמר שלמה (קהלת ז):

טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה. ויקר מן הכל הוא ההתבודדות, כי כמו שמסיר מעיניו עיני העולם כן מעביר חמדתם מלבו, וכבר הזכיר דוד המלך עליו השלום בשבח ההתבודדות ואמר (תהלים נה):

מי יתן לי אבר כיונה וגו' הנה ארחיק נדוד אליו במדבר סלה. והנביאים, אליהו ואלישע, מצאנו היותם מיחדים מקומם אל ההרים מפני התבודדותם. והחכמים החסידים הראשונים ז"ל הלכו בעקבותיהם, כי מצאו להם זה האמצעי היותר מוכן לקנות שלימות הפרישות, למען אשר לא יביאום הבלי חביריהם לההביל גם הם כמותם. וממה שצריך ליזהר בקניית הפרישות הוא, שלא ירצה האדם לדלג ולקפוץ אל הקצה האחרון שבו רגע אחד, כי זה ודאי לא יעלה בידו, אלא יהיה פורש והולך מעט מעט,

היום יקנה קצת ממנו ומחר יוסיף עליו מעט יותר, עד שיתרגל בו לגמרי, כי ישוב לו כמו טבע ממש:

פרק טז - בביאור מדת הטהרה

הטהרה היא תיקון הלב והמחשבות. וזה הלשון מצאנוהו אצל דוד שאמר (תהלים נא):

לב טהור ברא לי אלקים. וענינה שלא יניח האדם מקום ליצר במעשיו, אלא יהיו כל מעשיו על צד החכמה והיראה ולא על צד החטא והתאוה. וזה אפילו במעשים הגופניים והחומריים, שאפילו אחרי התנהגו בפרישות, דהיינו, שלא יקח מן העולם אלא ההכרחי, עדיין יצטרך לטהר לבבו ומחשבתו שגם באותו המעט אשר הוא לוקח לא יכון אל ההנאה והתאוה כלל, אלא תהיה כונתו אל הטוב היוצא מן המעשה ההוא על צד החכמה והעבודה, וכענין שאמרו ברבי אליעזר (נדרים כ):

שהיה מגלה טפח ומכסה טפחים ודומה למי שכפאו שד, שלא היה נהנה כלל, ולא היה עושה המעשה ההוא אלא מפני המצוה והעבודה. ועל דרך זה אמר שלמה (משלי ג):

בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך:

ואמנם צריך שתדע, שכמו ששייך טהרת המחשבה במעשים הגופניים אשר הם מצד עצמם קרובים ליצר לשיתרחקו ממנו ולא יהיו משלו כן שייך טהרת המחשבה במעשים הטובים הקרובים לבורא יתברך שמו לשלא יתרחקו ממנו ולא יהיו משל היצר, והוא ענין שלא לשמה המוזכר בדברי רבותינו ז"ל פעמים רבות:

ואולם כבר נתבאר דברי החכמים ז"ל שיש מינים שונים שלא לשמה. הרע מכולם הוא שאיננו עובד לשם עבודה כלל, אלא לרמות בני האדם ולהרויח כבוד או ממון. וזהו שאמרו בו (ירושלמי ברכות פא):

נוח לו שנהפכה שליתו על פניו, ועליו אמר הנביא (ישעיה סד):

ונהי כטמא כלנו וכבגד עדים כל צדקותינו. ויש מין אחר של שלא לשמה, שהוא העבודה על מנת לקבל פרס, ועליו אמרו (פסחים נ):

לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות ואפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה. אך על כל פנים, מי שלא הגיע עדין מתוך שלא לשמה אל לשמה, הרי רחוק הוא משלמותו:

אמנם, מה שצריך לאדם יותר עיון ומלאכה רבה, הוא תערובת האיסור, דהיינו, שלפעמים האדם הולך ועושה מצוה לשמה ממש, שכך גזר אבינו שבשמים, אמנם לא יחדל מלשתף עמה איזה פניה אחרת, או שישבחוהו בני האדם או שיקבל שכר

במעשהו. ולפעמים, אפילו אם לא יהיה מתכון ממש לשישבוהו, בשמוח לבו על השבח ירבה לדקדק יותר, כעין מעשה של בתו של רבי חנינא בן תרדיון (ע"ז יח):

שהיתה פוסעת פסיעות יפות, וכיון ששמעה שאומרים כמה נאות פסיעותיה של ריבה זו, מיד דקדקה יותר. הרי התוספת הזו נולד מכח השבח ששיבחה:

ואמנם אף על פי שאיסור כזה בטל במיעוטו, על כל פנים, המעשה שתערובת כזה בתוכו טהור לגמרי איננו, כי הנה כשם שאין עולה על גבי המזבח שלמטה אלא סולת נקיה מנופה בשלש עשרה נפה שכבר טהור לגמרי מכל סיג כך אי אפשר לעלות על רצון מזבחו העליון להיות מעבודת האל השלמה והמובחרת, אלא המובחר שבמעשים, הטהור מכל מיני סיג. ואינני אומר שמה שהוא זולת זה יהיה נדחה לגמרי, כי הרי הקדוש ברוך הוא אינו מקפח שכר כל בריה ומשלם שכר המעשים לפי מה שהם. אמנם, על העבודה התמימה אני מדבר הראויה לכל אוהבי ה' באמת, שלא יקרא בזה השם אלא העבודה הטהורה לגמרי, שלא תהיה הפניה בה אלא לשם יתברך ולא לזולתו. וכל מה שיתרחק מן המדרגה הזאת, כפי הרבות רחוקו כן ירבה החסרון בה:

הוא מה שדוד המלך עליו השלום אומר (תהלים עג):

מי לי בשמים ועמך לא חפצתי בארץ. ואמר כמו כן (שם קיט):

צרופה אמרתך מאד ועבדך אהבה, כי באמת העבודה האמתית צריכה להיות צרופה הרבה יותר מן הזהב ומן הכסף, והוא מה שנאמר על התורה (שם יב):

אמרות ה' אמרות טהרות כסף צרוף בעליל לארץ מזוקק שבעתים. ומי שהוא עובד ה' באמת, לא יסתפק בזה במעט ולא יתרצה לקחת כסף מעורב בסיגים ובדילים, דהיינו, עבודה מעורבת בפניות לא טובות, אלא הזך והטהור כראוי, ואז יקרא עושה מצוה כמאמרה, שעליו אמרו ז"ל (שבת סג):

כל העושה מצוה כמאמרה אין מבשרין אותו בשורות רעות, וכן אמרו ז"ל (נדרים סב):

עשה דברים לשם פעלים ודבר בהם לשמן. והוא מה שבחרים אותם שהם עובדי ה' בלב שלם. כי מי שלא נתדבק עמו יתברך באהבה אמיתית, צירוף העבודה הזאת תהיה לו לטורח ולמשא גדול, כי יאמר, מי יוכל לעמוד בזה, ואנחנו בני חומר ילודי אשה אי אפשר להגיע אל הזיקוק והצירוף הזה. אמנם אוהבי ה' וחפצי עבודתו, הנה שמח לבם להראות אמונת אהבתם לפניו יתברך ולהתעצם בצירופם וטהרתם, הוא מה שסיים דוד עצמו באמרו, ועבדך אהבה:

והנה באמת זהו המבחן שבו נבחנים ונבדלים עובדי ה' עצמם במדרגתם, כי מי שיודע לטהר לבו יותר, הוא המתקרב יותר והאהוב יותר אצלו יתברך. הם המה הראשונים אשר בארץ המה, אשר גברו ונצחו בדבר הזה, האבות ושאר הרועים אשר טהרו לבם לפניו. הוא מה שדוד מזהיר את שלמה בנו (דברי הימים א כח):

כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות מביין. וכן אמרו ז"ל (סנהדרין קו):

רחמנא לבא בעי, כי אין די לאדון ברוך הוא במעשים לבדם שיהיו מעשי מצוה, אלא העיקר לפניו שהלב יהיה טהור לכּוּן בה לעבודה אמיתית:

והנה הלב הוא המלך לכל חלקי הגוף ונוהג בם, ואם הוא אינו מביא עצמו אל עבודתו יתברך, אין עבודת שאר האברים כלום, כי אל אשר יהיה שמה רוח הלב ללכת ילכו. ומקרא כתוב בפירוש (משלי כג):

תנה בני לבך לי:

פרק יז - בדרכי קניית הטהרה

הנה הדרך להשיג המדה הזאת, קל הוא למי שכבר השתדל והשיג המדות השנויות עד הנה. כי הנה כשיחשוב ויתבונן על פחיתות תענוגי העולם וטובותיו, כמו שכתבתי למעלה, ימאס בהם ולא יחשבם אלא לרעות ולחסרונות הטבע החומרי החשוך והגס. ובהתאמת אצלו היותם ממש חסרונות ורעות, ודאי שיקל לו להבדל מהם ולהסירם מלבו. על כן כל מה שיעמיק ויתמיד להכיר פחיתות החמריות ותענוגיו, יותר יהיה נקל לו לטהר מחשבותיו ולבו שלא לפנות אל היצר כלל בשום מעשה מן המעשים, אלא יהיה במעשים החומרניים כאנוס, לא זולת:

ואמנם כמו שטהרת המחשבה חילקונה לשני חלקים:

האחד במעשים הגופניים, והאחד במעשי העבודה, כן העיון המצטרך כדי לקנותה, יתחלק לשנים:

כי הנה לטהר מחשבתו במעשי גופניותו, הדרך הוא להתמיד הסתכלותו על פחיתות העולם ותענוגיו, כמו שכתבתי. ולטהר מחשבתו במעשי עבודתו ירבה התבוננותו על תרמית הכבוד וכזביו וירגיל עצמו לברוח ממנו, אז ינקה בעת עבודתו מפנות אל השבח ואל התהלה אשר יהללוהו בני האדם ותהיה מחשבתו פונה ביחוד אל אדונו אשר הוא תהלתו, והוא כל טובנו ושלמותנו ואפס זולתו, וכן הוא אומר (דברים י):

הוא תהלתך והוא אלקיך:

ומן המעשים המדריכים את האדם לבוא לידי מדה זו, הוא ההזמנה לדברי העבודה והמצות, והיינו, שלא יכנס בקיום המצוה בפתע פתאום שאין דעתו עדין מיושבת עליו ויכולה להתבונן במה שהוא עושה, אלא יזמין עצמו לדבר ויכין לבו במתון עד שיכנס בהתבוננות ואז יתבונן מה הוא הולך לעשות ולפני מי הוא הולך לעשות, שהרי בהכנסו בעיון הזה, קל הוא שישליך מעליו הפניות החיצוניות ויקבע בלבו הכונה האמיתית הרצויה. ותראה שהחסידיים הראשונים היו שוהים שעה אחת קודם תפלתם ואחר כך

מתפללים, כדי שיכוונו לבם למקום. ובודאי שלא היו פונים שעה אחת לבטלה, אלא מתכוונים ומכינים לבם לתפלה שהיה להם להתפלל, ודוחים מעליהם המחשבות הזרות ומתמלאים היראה והאהבה הצריכה, ואומר (איוב יא):

אם אתה הכינות לבך ופרשת אליו כפריך:

והנה מפסידי המדה, הם חסרון ההתבוננות על העינים שזכרנו, דהיינו:

סכלות, פחיתות התענוגים, רדיפת הכבוד, ומיעוט ההכנה לעבודה. כי השנים הראשונים הם מפתים את המחשבה וממשיכים אותה אל הפניות, כאשר המנאפת אשר תחת אישה תקח את זרים. וכבר נקראו המחשבות החיצוניות "זנות הלב", דכתיב (במדבר טו):

ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם. כי נמצא הלב פונה מן המבט השלם, אשר היה לו ליקשר בו, אל הבלים ודמיונות כוזבים, ומיעוט ההכנה גורם לסכלות הטבעי הבא מצד החומר שלא יגרש מתוכו, והרי הוא מבאיש את העבודה בסרחונו. ונבאר עתה מדת החסידות:

פרק יח - בביאור מדת החסידות

מדת החסידות צריכה היא באמת לביאור גדול, כי מנהגים רבים ודרכים רבים עוברים בין רבים מבני האדם בשם חסידות, ואינם אלא גולמי חסידות בלי תואר ובלי צורה ובלי תיקון, ונמשך זה מחסרון העיון וההשכלה האמתית אשר לבעלי המדות ההם, כי לא טרחו ולא נתיגעו לדעת את דרך ה' בידיעה ברורה וישרה, אלא התחסדו והלכו במה שנזדמן להם לפי הסברא הראשונה, ולא העמיקו בדברים ולא שקלו אותם במאזני החכמה. והנה אלה הבאישו את ריח החסידות בעיני המון האנשים, ומן המשכילים עמהם, באשר כבר יחשבו שהחסידות תלוי בדברי הבל או דברים נגד השכל והדיעה הנכונה, ויאמינו היות כל החסידות תלוי רק באמירת בקשות רבות, ויודים גדולים, ובכיות והשתחויות גדולות ובסיגופים הזרים שימית בהם האדם את עצמו, כטבילות הקרח והשלג וכיוצא בדברים האלה. והנה לא ידעו כי אף על פי שקצת דברים אלה צריכים לבעלי תשובה, וקצתם ראויים לפרושים, הנה לא על אלה נוסד החסידות כלל, כי אם הטוב שבמנהגים האלה הוא ראוי להתלוות אל החסידות:

אך מציאות החסידות עצמו הוא דבר עמוק מאד להבינו על נכון, והוא מיוסד על יסודות חכמה רבה ותיקון המעשה בתכלית אשר ראוי לכל חכם לב לרדוף אחריו, כי רק לחכמים להשיגו באמת, וכן אז"ל (אבות פ"ב):

לא עם הארץ חסיד. ונבאר עתה ענין זה על הסדר, הנה שורש החסידות הוא משאמרו חז"ל (ברכות י"ז):

אשרי אדם שעמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו. והענין הוא כי הנה המצות המוטלות על כל ישראל כבר ידועות הן וחובתן ידועה עד היכן היא מגעת, אמנם מי שאוהב את הבורא ית"ש אהבה אמתית לא ישתדל ויכוין לפטור עצמו במה שכבר מפורסם מן החובה אשר על כל ישראל בכלל, אלא יקרה לו כמו שיקרה אל בן אוהב אביו שאילו יגלה אביו את דעתו גילוי מעט שהוא חפץ בדבר מן הדברים, כבר ירבה הבן בדבר ההוא ובמעשה ההוא כל מה שיוכל. ואע"פ שלא אמרו אביו אלא פעם אחת ובחצי דיבור, הנה די לאותו הבן להבין היכן דעתו של אביו נוטה לעשות לו, גם את אשר לא אמר לו בפירוש, כיון שיוכל לדון בעצמו שיהיה הדבר ההוא נחת רוח לפניו ולא ימתין שיצוהו יותר בפירוש או שיאמר לו פעם אחרת:

והנה דבר זה אנחנו רואים אותו בעינינו שיוולד בכל עת ובכל שעה בין כל אוהב וריע, בין איש לאשתו, בין אב ובנו, כללו של דבר בין כל מי שהאהבה ביניהם עזה באמת. שלא יאמר לא נצטוית יותר, די לי במה שנצטויתי בפירוש, אלא ממה שנצטוה ידון על דעת המצוה וישתדל לעשות לו מה שיוכל לדון שיהיה לו לנחת. והנה כמקרה הזה יקרה למי שאוהב את בוראו ג"כ אהבה נאמנת, כי גם הוא מסוג האוהבים ותהיינה לו המצות אשר צוויים גלוי ומפורסם לגילוי דעת לבד לדעת שאל הענין ההוא נוטה רצונו וחפצו ית"ש, ואז לא יאמר די לי במה שאמור בפירוש, או אפטור עצמי במה שמוטל עלי עכ"פ, אלא אדרבא יאמר כיון שכבר מצאתי ראיתי שחפצו ית"ש נוטה לזה, יהיה לי לעינים להרבות בזה הענין ולהרחיב אותו בכל הצדדין שאוכל לדון שרצונו יתברך חפץ בו, וזהו הנקרא עושה נחת רוח ליוצרו:

נמצא כלל החסידות הרחבת קיום כל המצות בכל הצדדין והתנאים שראוי ושאפשר, והנך רואה שהחסידות ממין הפרישות, אלא שהפרישות בלאוין והחסידות בעשין ושניהם ענין אחד, שהוא להוסיף על המפורש מה שניכל לדון לפי המצוה המפורשת שיהיה נחת רוח לפניו יתברך, זהו גדר החסידות האמתית ועתה נבאר חלקיו הראשיים:

פרק יט - בביאור חלקי החסידות

חלקי החסידות הראשונים ג', הא' במעשה, הב' באופן העשיה, הג' בכונה, החלק הא' במעשה אף הוא יתחלק לב' חלקים, הא' במה שבין אדם למקום, והב' במה שבין אדם לחבירו, החלק הא' שבא' הוא במעשה שבין אדם למקום, וענינו קיום כל המצות בכל הדקדוקים שבהם עד מקום שיד האדם מגעת, ואלה הם שקראום חז"ל שירי מצוה, ואמרו (סוכה ל"ח):

שירי מצוה מעכבים את הפורענות כי אע"פ שגוף המצוה נשלם זולתם וכבר יצא בזה ידי חובתו, הנה זה לכל המון ישראל, אך החסידים אין להם אלא להרבות בהשלמתם ולא למעט בהם כלל:

החלק השני שבא' הוא במה שבין אדם לחבירו, וענינו גודל ההטבה שיהיה האדם לעולם מטיב לבריות ולא מריע להם, וזה בגוף, בממון, ובנפש:

בגוף, שיהיה משתדל לעזור כל אדם במה שיוכל ויקל משאם מעליהם, והוא מה ששנינו (אבות פ"ו):

ונושא בעול עם חבריו ואם מגיע לחבירו איזה נזק בגופו, והוא יוכל למנוע אותו או להסירו, יטרח כדי לעשותו. בממון, לסייעו באשר תשיג ידו, ולמנוע ממנו הנזקין בכל מה שיוכל, כל שכן שירחיק הוא כל מיני נזקין שיכולים לבוא מחמתו, בין ליחיד בין לרבים, ואפילו שעתה מיד אין היזקן מצוי כיון שיכול לבוא לידי כך יסירם ויעבירם, ואז"ל (אבות פ"ב):

יהי ממון חבריך חביב עליך כשלך. בנפש, שישתדל לעשות לחבירו כל קורת רוח שיש בידו, בין בעניני הכבוד, בין בכל שאר הענינים, כל מה שהוא יודע שאם יעשהו לחבירו הוא מקבל נחת רוח ממנו, מצות חסידות הוא לעשותו, כל שכן שלא יצערנו בשום מיני צער כלל, יהיה באיזה אופן שיהיה. וכלל כל זה הוא גמילות חסדים אשר הפליגו חז"ל בשבחה ובחובתינו בה, ובכלל זה רדיפת השלום שהוא ההטבה הכללית בין כל אדם לחבירו:

ועתה אביא לך ראיות על כל הדברים האלה מן החז"ל, אע"פ שהדברים פשוטים ואין צריכים לחיזוק ראייה. בפרק בני העיר (מגילה כ"ז) אמרו שאלו תלמידיו את ר' זכאי, במה הארכת ימים? אמר להם:

מימי לא השתנתי בתוך ד' אמות של תפלה ולא כניתי שם לחבירי, ולא בטלתי קידוש היום. אימא זקנה היתה לי פעם אחת מכרה כיפה שבראשה והביאה לי קידוש היום. הרי לך פה מן החסידות במה שנוגע אל דקדוקי המצות, כי כבר פטור היה מן הדין מהבאת יין לקידוש, כיון שלא היה לו, עד שהיתה צריכה אמו למכור כיפה שבראשה, אמנם ממדת חסידות היה עושה כן. ובמה שנוגע לכבוד חבריו שלא כנהו אפילו כנוי שאינו של גנאי וכדפירשו התוספות שם. ורב הונא גם כן קשר גמי על לבושו, לפי שמכר המיינו לקנות יין לקידוש היום:

עוד שם שאלו תלמידיו את ר"א בן שמוע במה הארכת ימים? אמר להם מימי לא עשיתי קפנדריא לבית הכנסת, ולא פסעתי על ראשי עם קודש. הנה זה המדות בענין כבוד בית הכנסת ובענין כבוד הבריות, שלא לפסוע על גב מסיבתן שלא ליראות כמבזה אותן. עוד שם שאלו תלמידיו את ר' פרידא במה הארכת ימים? אמר להם מימי לא קדמני אדם לבית המדרש, ולא ברכתי לפני כהן, ולא אכלתי מבהמה שלא הורמה מתנותיה. ואמרו עוד שאלו תלמידיו את ר' נחוניא במה הארכת ימים? אמר להם מימי לא נתכבדתי בקלון חברי, ולא עלתה על מטתי קללת חברי, ומפרש התם, כי הא דרב הונא דרי מרא אכתפיה, אתא ר"ח בר חנילאי וקא דרי מיניה, א"ל אי רגילת דדרית במאתיך דרי, ואי לא אתייקורי אנא בזילותא דידך לא ניחא לי, (תרגום):

כגון רב הונא שנשא מעדר על כתפו בא ר"ח בן חנילאי ליטלו ממנו כדי לכבדו, אמר לו ר"ח:

אי רגיל אתה לשאת כך בעירך קח, ואם אין אתה רגיל, להתכבד בבשתך איני רוצה).
הרי שאע"פ שמשמעות בקלון חבירו הוא המשתדל לבזות חבירו, כדי שעל ידי זה
ירבה כבודו, הנה לחסידים לא יאות לקבל כבוד, אפילו אם חבירו הוא הבא ומתרצה
בזה, אם יהיה זה בזיון לחבירו:

וכענין זה אמר רבי זירא מימי לא הקפדתי בתוך ביתי ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני,
ולא הרהרתי במבואות המטונפות, ולא הלכתי ד' אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא
ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא ששתי בתקלת חבירי ולא
קראתי לחבירי בחניכתי (בכניויו), הרי לך מעשי חסידות מכל הדרכים שזכרנו למעלה,
ואמרו עוד ז"ל (ב"ק ל'):

אר"י האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דברכות וזה למה שבינו לבין קונו. ואמרי
לה:

לקיים מילי דנזקין וזהו למה שבינו לבין חבירו. ואמרי לה:

לקיים מילי דאבות ששם נכללים ענינים מכל החלקים:

והנה גמילות חסדים הוא עיקר גדול לחסיד, כי חסידות עצמו נגזר מחסד ואז"ל (אבות
פ"א):

על ג' דברים העולם עומד ואחד מהם ג"ח. וכן מנוהו ז"ל עם הדברים שאוכל פירותיהן
בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, ואמרו עוד (סוטה י"ד):

דרש ר' שמלאי תורה תחלתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים (בתחילת התורה
עשה ה' לאדם ולאשתו כותנות עור, ובסוף התורה קבר את משה). ואמרו עוד (יבמות
ע"ט):

דרש רבא כל מי שיש בו ג' מדות הללו, בידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו, רחמן,
וביישן, וגומל חסדים. ואמרו (סוכה מ"ט):

אמר ר"א גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה, שנאמר זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי
חסד. ואמרו עוד (שם):

בג' דברים גדולה גמילות חסדים מן הצדקה:

שהצדקה בממונו וג"ח (גמילות חסדים) בין בגופו בין בממונו. צדקה לעניים ג"ח
לעניים ולעשירים. צדקה לחיים ג"ח בין לחיים בין למתים:

ואמרו עוד (שבת קנ"א):

ונתן לך רחמים ורחמך כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים, וזה פשוט, כי
הקב"ה מודד מדה כנגד מדה, ומי שמרחם ועושה חסד עם הבריות, גם הוא בדינו

ירחמוהו וימחלו לו עונותיו בחסד, שהרי מחילה זו דין הוא, כיון שהיא מדה כנגד מדתו, והוא מה שאמרו ז"ל (ר"ה י"ז):

למי נושא עון למי שעובר על פשע. ומי שאינו רוצה להעביר על מדותיו, או אינו רוצה לגמול חסד, הנה הדין נותן שגם עמו לא יעשו אלא שורת הדין, ראה עתה מי הוא זה ואיזה הוא שיוכל לעמוד אם הקב"ה עושה עמו שורת הדין, ודוד המלך מתפלל ואומר (תהלים קמ"ב):

ואל תבוא במשפט את עבדך כי לא יצדק לפניך כל חי, אמנם העושה חסד יקבל חסד, וככל מה שירבה לעשות כך ירבה לקבל, ודוד היה מתפלל במדתו זאת הטובה שאפילו לשונאיו היה משתדל להיטיב, זהו מה שכתוב (שם ל"ח):

ואני בחלותם לבושי שק עניתי בצום נפשי. ואמר (שם ז')

אם גמלתי שולמי רע וגו':

ובכלל הענין הזה שלא לצער לשום בריה אפילו בעלי חיים ולרחם ולחוס עליהם, וכן הוא אומר (משלי י"ב):

יודע צדיק נפש בהמתו, וכבר יש שסוברים (ב"מ ל"ב):

צער בעלי חיים דאורייתא, ועל כל פנים דרבנן, כללו, של דבר הרחמנות וההטבה צריך שתהיה תקוע בלב החסיד לעולם, ותהיה מגמתו תמיד לעשות קורת רוח לבריות, ולא לגרום להם שום צער וכו':

החלק הב' מן החסידות הוא באופן העשיה, והנה גם זה נכלל בב' ענינים, אמנם תחתיהם נכללים פרטים רבים, וב' הראשיים הם היראה והאהבה, ב' עמודי העבודה האמתית שזולתם לא תכון כלל. בכלל היראה יש ההכנעה מלפניו יתברך, הבושת בקרוב אל עבודתו, והכבוד הנעשה אל מצותיו אל שמו יתברך ואל תורתו. ובכלל האהבה השמחה, הדבקות, והקנאה, ועתה נבארם אחד אחד:

הנה עיקר היראה היא יראת הרוממות שצריך האדם לחשוב בעודו מתפלל או עושה מצוה, כי לפני מלך מלכי המלכים הוא מתפלל או עושה המעשה ההוא, והוא מה שהזהיר התנא (שבות פ"ב):

וכשאתה מתפלל דע לפני מי אתה מתפלל, והנה ג' דברים צריך שיסתכל האדם ויתבונן היטב, כדי שיגיע אל זאת היראה:

האחד שהוא עומד ממש לפני הבורא יתברך שמו ונושא ונותן עמו, אף על פי שאין עינו של אדם רואהו, ותראה כי זה הוא היותר קשה שיצטייר בלב האדם ציור אמיתי, יען אין החוש עוזר לזה כלל, אמנם מי שהוא בעל שכל נכון, במעט התבוננות ושימת לב, יוכל לקבוע בלבו אמיתת הדבר, איך הוא בא ונושא ונותן ממש עמו יתברך, ולפניו הוא

מתחנן ומאתו הוא מבקש, והוא יתברך שמו מאזין לו מקשיב לדבריו, כאשר ידבר איש אל רעהו ורעהו מקשיב שומע אליו. ואחר שיקבע זה בדעתו, צריך שיתבונן על רוממותו יתברך, אשר הוא מרומם ונשגב על כל ברכה ותהלה, על כל מיני שלימות שתוכל מחשבתנו לדמות ולהבין:

ועוד צריך שיתבונן על שפלות האדם ופחיתותו, לפי חומריותו וגסותו, כל שכן לפי החטאים שחטא מעודו, כי על כל אלה אי אפשר שלא יחרד לבו ולא ירעש בעודו מדבר דבריו לפניו יתברך, ומזכיר בשמו ומשתדל להרצות לו, הוא מה שאמר הכתוב (תהלים ב')::

עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה, וכתוב (שם פ"ט):

אל נערץ בסוד קדושים רבה ונורא על כל סביביו, כי המלאכים להיותם יותר קרובים אליו יתברך מבני הגוף החומרי קל להם יותר לדמות שבח גדולתו, על כן מוראו עליהם יותר ממה שהוא על בני האדם, ואמנם דוד המלך עליו השלום היה משבח ואומר (שם ה')::

אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך, וכתוב (מלאכי א')::

מפני שמי נחת הוא, ואומר (עזרא ט')::

אלהי בושתי ונכלמתי להרים אלהי פני אליך. ואולם היראה הזאת צריך שתתגבר בלב בתחלה, ואחר כך תראה פעולותיה גם באיברי הגוף הלא המה:

כובד הראש וההשתחואה שפלות העינים וכפיפת הידים כעבד קטן לפני מלך רב, וכן אמרו בגמרא (שבת י')::

רבא פכר ידיה ומצלי, אמר כעבדא קמי מאריה:

והנה דברנו עד עתה מן ההכנעה ומן הבושת, ונדבר עתה מענין הכבוד, הנה כבוד המצוה ויקרה, כבר הזהירונו עליו חז"ל ואמרו (ב"ק ט')::

זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו במצות, ציצית נאה, תפילין נאה, ספר תורה נאה, לולב נאה וכו', וכן אמרו הידור מצוה עד שליש, עד כאן משלו מכאן ואילך משל הקב"ה. הרי דעת שפתותיהם ז"ל ברור מללו, שאין די בעשות המצוה לבד, אלא שצריך לכבדה ולהדרה. ולהוציא ממי שלהקל על עצמו יאמר אין הכבוד אלא לבני האדם המתפתים בהבלים אלה, אך הקב"ה אינו חושש לזה, כי הוא מרומם מדברים האלה ונשגב מהם, וכיון שהמצוה נעשית לאמתה די בזה, אמנם האמת הוא שהאדון ברוך הוא נקרא אל הכבוד (תהלים כ"ט), ואנו חייבים לכבדו, אע"פ שאינו צריך לכבודנו ולא כבודנו חשוב וספון לפניו, ומי שמעט בזה במקום שהיה יכול להרבות, אינו אלא חוטא:

הוא מה שהנביא מלאכי מתרעם על ישראל בדבר ה' (מלאכי א')::

וכי תגישון עור לזבוח אין רע הקריבהו נא לפחתך הירצך או הישא פניך, ואולם חז"ל הזהירונו להתנהג הפך זה בעבודה, ואמרו (סוכה נ')::

בענין מים שנתגלו שלא יסננם במסננת, מטעם אימור דאמרי להדיוט, לגבוה מי קאמר?! לית ליה הקריבהו נא לפחתך?! ראה נא מה חסרון יש במים שנסתנו, וכבר מותרים הם להדיוט, ואפילו הכי אסורים הם לגבוה משום שאינו דרך כבוד, ואמרו עוד בספרי (דברים י"ב):

וכל מבחר נדריכם, דהיינו שלא יביא אלא מן המובחר:

וכבר מצאנו קין והבל, הבל הביא מבכורות צאנו ומחלביהן, וקין הביא מן הפסולת מפרי האדמה כפי' ז"ל, ומה עלה בהם (בראשית ד')::

וישע ה' אל הבל ואל מנחתו ואל קין ואל מנחתו לא שעה, ואומר (מלאכי א')::

וארור נוכל ויש בעדרו זכר ונודר וזובח משחת לה' כי מלך גדול אני. וכמה דברים הזהירונו ז"ל שלא יהיו מצות בזויות עלינו, וכבר אמרו (מגילה ל"ב):

כל האוחז ספר תורה ערום נקבר ערום מפני ביזוי המצוה. וסדר העלאת ביכורים יהיה לנו לעינים לראות מה הוא הידורן של מצות, שכך שנינו (בכורים פ"ג):

השור הולך לפניו וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו וכו', עוד שם העשירים מביאים בכוריהם בקלתות של זהב והעניים בסלי נצרים כו', עוד שם ג' מדות בבכורים:

בכורים, תוספת בכורים, ועיטור בכורים וכו', הרי לנו בהדיא כמה ראוי לנו להוסיף על גופה של מצוה כדי להדרה, ומכאן נלמוד לכל שאר מצות שבתורה:

ואמרו (שבת י')::

רבא רמי פוזמקי ומצלי אמר (עמוס ד')::

הכון לקראת אלהיך ישראל. עוד ארז"ל (ב"ר פס"ה):

על הפסוק "בגדי עשו בנה החמודות", אמר רשב"ג אני שמשתי את אבא כו', אבל עשו כשהיה משמש את אביו לא היה משמש אלא בבגדי מלכות, והנה א"כ לבשר ודם, קל וחומר למלך מלכי המלכים הקב"ה שהעומד לפניו להתפלל ראוי הוא שילבש בגדי כבוד, ויושב לפניו כמו שיושב לפני מלך גדול. והנה בכלל זה יש כבוד השבתות ויום טוב שכל המרבה לכבדם, ודאי עושה נחת רוח ליוצרו, שכן צונו וכבדתו, וכיון שכבר התאמת לנו שכבודו מצוה, הנה מיני הכבוד רבים הם, אך הכלל הוא שכל מעשה שבו נראה חשיבות לשבת צריכים אנו לעשותו. על כן היו החכמים הראשונים עוסקים בהכנות השבת, איש איש לפי דרכו (שבת קי"ט), ר"א הוה יתיב אתכתקא דשינא ומנשב נורא, רב ספרא מחריך רישא, רבא מלח שיבוטא, רב הונא מדליק שרגא, רב

פפא גדיל פתילתא, רב חסדא פריס סלקא, רבה ורב יוסף מצלחו ציבי, רב נחמן מכתף ועייל מכתף ונפיק, אמר אלו מקלעין לי ר' אמי ור' אסי מי לא מכתפינא קמייהו, ותראה היקשו של רב נחמן שיש לנו ממנו מקום לימוד, כי הנה היה מתבונן מה היה הוא עושה לפי דרכו לאדם שהוא חפץ לכבודו, וכזה עצמו היה עושה בשבת:

ועל דבר זה נאמר (ברכות י"ז):

לעולם יהא אדם ערום ביראה לדעת ולהתבונן דבר מתוך דבר, ולחדש המצאות לעשות נחת רוח ליוצרו בכל הדרכים שאפשר להראות היות מכירים גודל רוממותו עלינו, אשר על כן כל מה שיתיחס לו יהיה נכבד עלינו כבוד גדול, וכיון שהוא ית' בטובו הגדול עם כל שפלותנו רצה בענוותו לחלוק לנו כבוד ולמסור לנו דברי קדושתו, לפחות בכל כחנו נכבדם, ונראה היקר אשר להם אצלנו, ותראה שזאת היא היראה האמיתי שהיא יראת הרוממות שזכרנו שבה תלוי הכבוד המתקרב אל חיבוב האהבה, וכמו שאכתוב עוד בס"ד, מה שאין כן יראת העונש שאינה העיקרית ואין מעלות המדות האלה נמשכות הימנה:

ונחזור לענין השבת, הנה אמרו (שבת קי"ט):

רב ענן לביש גונדא, דהיינו שהיה לובש בגד שחור בערב שבת, כדי שיהיה ניכר יותר כבוד השבת בלובשו בו בגדים נאים, נמצא שלא לבד ההכנה לשבת הוא מכלל הכבוד, אלא אפילו ההעדר שמכחו יבחן יותר מציאות הכבוד, גם הוא מכלל המצוה, וכן אסרו לקבוע סעודה בערב שבת מפני כבוד השבת, וכן כל כיוצא בזה. ובכלל היראה עוד כבוד התורה ולומדיה, ובהדיא שנינו (אבות פ"ד):

כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות, ואז"ל (סנהדרין ק"ב):

אמר ר"י מפני מה זכה אחאב למלכות כ"ב שנה, לפי שכבד את התורה שנתנה בכ"ב אותיות שנאמר וישלח מלאכים אל אחאב וגו', והדבר הזה לא אוכל לעשות. ואז"ל (ברכות י"ח):

היה הולך ממקום למקום (וספר תורה עמו), לא יניחנו בשק ויניחנו על החמור וירכב עליו, אלא מניחו בחיקו כו', ואסרו עוד (מו"ק כ"ה):

לישב על המטה שספר תורה עליה. וכן אמרו (עירובין צ"ח):

אין זורקין כתבי הקודש ואפילו הלכות ואגדות. ואסרו (מגילה כ"ז):

להניח נביאים וכתובים על גבי חומשים, הן אלה דברים שאסרו חז"ל לכל עדת ישראל, והחסידי יש לו ללמוד מאלה ולהוסיף עליהם כהנה וכהנה לכבוד שם ה' אלהיו:

ובכלל זה הניקיון והטהרה הצריכה לדברי תורה שלא לעסוק בה אפילו בהרהור במקומות המטונפים, ולא בידים שאינם נקיות, וכבר הרבו חז"ל להזהיר על זה

במקומות רבים, ובענין לומדי תורה, הנה מקרא כתוב מפני שיבה תקום והדרת פני זקן, ומינה ילפינן לכל מיני כבוד שאפשר לעשות להם שראוי ודאי לחסיד שיעשהו. וכבר אז"ל (כתובות ק"ג):

ואת יראי ה' יכבד, זה יהושפט מלך יהודה, שכיון שהיה רואה תלמיד חכם היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו ואומר לו רבי רבי מורי מורי. ורבי זירא כשהיה חלש מלימודו, היה משים עצמו על פתח בית המדרש, לעשות מצוה כשיקום מלפני התלמיד חכם (ברכות כ"ח). כל אלה דברים שכבר רואים אנחנו היות הבורא, יתברך שמו, חפץ בה וגלה דעתו העליון בזה, וכיון שכן מי האיש החפץ לעשות נחת רוח ליוצרו, הנה בדרך זה ילך ויוסיף לקח בתחבולותיו ולעשות הישר לפניו יתברך שמו:

ובכלל זה כמו כן כיבוד בית הכנסת ובית המדרש שאין די שלא ינהג בהם קלות ראש, אלא שינהג בהם כל מיני כבוד ומורא בכל מנהגיו ובכל פעולותיו, וכל מה שלא היה עושה בהיכל מלך גדול לא יעשה בהם:

ונדבר עתה מענין האהבה, וענפיה הם ג':

השמחה, הדביקות, והקנאה. והנה ענין האהבה הוא שיהיה האדם חושק ומתאוה ממש אל קרבתו יתברך ורודף אחר קדושתו, כאשר ירדוף איש אחר הנחמד ממנו חמדה עזה, עד שיהיה לו הזכרת שמו יתברך ודבור בתהלותיו והעסק בדברי תורתו ואלהותו יתברך, שעשוע ועונג ממש כמי שאוהב את אשת נעוריו או בנו יחידו אהבה חזקה, אשר אפילו הדיבור בהם יהיה לו לנחת ותענוג, וכענין הכתוב (ירמיה ל"א):

כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד:

והנה ודאי שמי שאוהב את בוראו אהבה אמיתית, לא יניח עבודתו לשום טעם שבעולם, אם לא יהיה אנוס ממש, ולא יצטרך רצוי ופיתוי לעבודה, אלא אדרבא לבו ישיאהו וירצהו אליה אם לא יהיה עיכוב גדול שימנעהו, הנה זאת היא המדה הנחמדת אשר אליה זכו החסידים הראשונים קדושי עליון, וכמאמר דוד המלך עליו השלום (תהלים מ"ב):

כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלהים צמאה נפשי לאלהים לאל חי מתי אבוא וכו', ואומר (שם פ"ד):

נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה' וגו', (שם ס"ג):

צמאה לך נפשי כמה לך בשרי וגו'. כל זה מתוקף התשוקה שהיה משתוקק לו יתברך, וכענין מה שכתב הנביא (ישעיה כ"ו):

לשמך ולזכרך תאות נפש, ואומר:

נפשי אויתך בלילה אף רוחי בקרבי אשחרך. ודוד עצמו אומר (תהלים ס"ג):

אם זכרתיך על יצועי באשמורות אהגה בך, ביאר העונג והשעשוע שהיה לו בדברו בו ובשבחיו יתברך שמו, ואומר (שם קי"ט):

ואשתעשע במצותיך אשר אהבתי, ואמר (שם):

גם מצותיך שעשועי וגו':

והנה זאת ודאי שאהבה זאת צריך שלא תהיה אהבה התלויה בדבר, דהיינו שיאהב את הבורא יתברך על שמטיב אליו ומעשירו ומצליח אותו אלא כאהבת הבן לאביו שהיא אהבה טבעית ממש שטבעו מכריחו וכופהו לזה, כמאמר הכתוב (דברים ל"ב):

הלא הוא אביך קנך, ומבחן האהבה הזאת הוא בזמן הדוחק והצרה, וכן אז"ל (שם ו'):

ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך אפילו נוטל את נפשך, ובכל מאודך בכל ממונך:

אמנם כדי שלא תהיינה הצרות והדוחקים קושי ומניעה אל האהבה, יש לאדם להשיב אל עצמו ב' תשובות:

הא' מהן שוה לכל נפש, והב' לחכמים בעלי הדעה העמוקה. הא' היא כל מאי דעבדין מן שמיא לטב (ברכות ס'), וזה כי אפילו הצער ההוא הדוחק הנראה בעיניו רעה, איננו באמת אלא טובה אמתית, וכמשל הרופא החותך את הבשר או את האבר שנפסד כדי שיבריא שאר הגוף ולא ימות, שאף על פי שהמעשה אכזרי לכאורה, אינו אלא רחמנות באמת להטיבו באחריתו, ולא יסיר החולה אהבתו מהרופא בעבור זה המעשה, אלא אדרבא יוסיף לאהבה אותו כן הדבר הזה, כשיחשוב האדם שכל מה שהקב"ה עושה עמו לטובתו הוא עושה, בין שיהיה בגופו, בין שיהיה בממונו, ואף על פי שהוא אינו רואה ואינו מבין איך זה הוא טובתו, ודאי טובתו הוא, הנה לא תחלש אהבתו מפני כל דוחק או כל צער אלא אדרבא תגבר ונוספה בו תמיד:

אך בעלי הדיעה האמתית אינם צריכים אפילו לטעם הזה, כי הרי אין להם לכוין עצמם כלל, אלא כל תפלתם להגדיל כבוד השם יתברך ולעשות נחת רוח לפניו, וכל מה שיתגברו עיכובים נגדם עד שיצטרכו הם יותר כח להעבירם, הנה יאמץ לבם וישמחו להראות תוקף אמונתם, כשר צבא הרשום בגבורה אשר יבחר לו תמיד במלחמה החזקה יותר להראות תקפו בנצחונה, וכבר מורגל זה הענין בכל אוהב בשר ודם שישמח כי יזדמן לו מה שיוכל להראות בו אל אשר הוא אוהב עד היכן מגיע עוצם אהבתו:

ונבאר עתה ענפי האהבה, הם הג' שזכרתי:

הדביקות, השמחה, והקנאה. הדביקות, הוא שיהיה לבו של אדם מתדבק כל כך בשם יתברך, עד שכבר יסור מלפנות ולהשגיח אל שום דבר זולתו, והוא מה שבא עליו המשל בדברי שלמה (משלי ה'):

אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת באהבתה תשגה תמיד. ובגמרא אמרו ז"ל (עירובין נ"ד):

אמרו עליו על ר"א בן פדת שהיה יושב ועוסק בתורה בשוק התחתון של ציפורי וסדינו מוטל בשוק העליון של ציפורי, והנה תכלית המדה הזאת הוא להיות האדם מתדבק כך אל בוראו בכל עת ובכל שעה, אמנם לפחות בשעת עבודה אם אוהב הוא את בוראו ודאי שיהיה לו הדביקות הזו. ובירושלמי אמרו ר"ח בן דוסא היה עומד ומתפלל ובא חברבר והכישו ולא הפסיק תפלתו וכו', אמרו לו תלמידיו רבי ולא הרגשת? ואמר להם יבוא עלי מתוך שהיה לבי מכוין בתפלה לא הרגשתי (ברכות פ"ה):

ועל הדביקות הוזהרנו בתורה פעמים רבות (דברים י"ט):

לאהבה את ה' אלהיך וגו' (שם):

ולדבקה בו (שם):

ובו תדבק, ובו תדבקון, ודוד אמר (תהלים ס"ג):

דבקה נפשי אחריך, וענין כל אלה הפסוקים אחד, שהוא הדביקות שהאדם מתדבק בו ית' שאינו יכול ליפרד ולזוז ממנו, ואז"ל (ב"ר פ"פ):

ארשב"ל בג', לשונות של חיבה חבב הקב"ה את ישראל ואנו למידיים וכו':

בדביקה, בחשיקה, ובחפיצה, והם ממש ענפי האהבה העיקרית, והיינו התשוקה שזכרתי, והדביקות והנחת והעונג הנמצא בעסק ענינו של הנאהב:

הב' הוא השמחה, והוא עיקר גדול בעבודה, והוא מה שדוד מזהיר, ואומר (תהלים ק')::

עבדו את ה' בשמחה בואו לפניו ברננה. ואומר (שם ס"ח):

וצדיקים ישמחו יעלצו לפני אלהים וישישו בשמחה, וארז"ל (שבת ל')::

אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה של מצוה, ועל הפסוק שזכרנו למעלה עבדו את ה' בשמחה, אמרו במדרש (מדרש ש"ט):

א"ר כשתהיה עומד לפני להתפלל יהא לך שמח עליך שאתה מתפלל לאלהים שאין כיוצא בו, כי זאת היא השמחה האמתית שיהיה לך של אדם עלז, על שהוא זוכה לעבוד לפני אדון יתברך שאין כמוהו, ולעסוק בתורתו ובמצותיו שהם השלימות האמתית והיקר הנצחי, ואמר שלמה במשל החכמה (שה"ש א')::

משכני אחריך נרוצה הביאני המלך חדריו נגילה ונשמחה בך, כי כל מה שזוכה האדם ליכנס יותר לפניו בחדרי ידיעת גדולתו יתברך יותר תגדל בו השמחה, ויהיה לך שש בקרב. ואומר (תהלים קמ"ט):

ישמח ישראל בעושיו בני ציון יגילו במלכם:

ודוד שכבר הגיע אל המעלה הזאת שיעור גדול, אמר (שם ק"ד):

יערב עליו שיחי אנכי אשמח בה'. ואמר (שם מ"ג):

ואבואה אל מזבח אלהים אל אל שמחת גילי ואודך בכנור אלהים אלהי. ואמר (שם ע"א):

תרננה שפתי כי אזמרה לך ונפשי אשר פדית. והיינו כי כל כך היתה מתגברת בקרבו השמחה, שכבר השפתיים היו מתנענעות מאליהם ומרננות בהיותו עוסק בתהלותיו ית', וכל זה מגודל התלהטות נפשו שהיתה מתלהטת בשמחתה לפניו, הוא מה שסיים ונפשי אשר פדית. ומצינו שנתרעם הקב"ה על ישראל מפני שחיסרו תנאי זה בעבודתם, הוא שנאמר (דברים כ"ח):

תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב, ודוד לפי שראה את ישראל בעת התנדבם על בנין הבית שכבר הגיעו למעלה הזאת, התפלל עליהם שתתקיים המדה הטובה בהם ולא תסור, הוא מה שכתוב (ד"ה א' כ"ט):

ועתה עמך הנמצאו פה ראיתי בשמחה להתנדב לך ה' אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך והכן לבבם אליך:

הענף הג' הוא הקנאה, שיהיה האדם מקנא לשם קדשו, שונא את משנאיו ומשתדל להכניעם במה שיוכל, כדי שתהיה עבודתו ית' נעשית וכבודו מתרבה, והוא מ"ש דוד ע"ה (תהלים קל"ט):

הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממיך אתקוטט תכלית שנאה שנאתים וגו'. ואלהו אמר (מלכים א' י"ט):

קנא קנאתי לה' צבאות וגו', וכבר ראינו למה זכה בעבור קנאתו לאלהיו, כמאמר הכתוב (במדבר כ"ה):

תחת אשר קנא לאלהיו ויכפר על בני ישראל, וכבר הפליגו חז"ל (שבת נ"ה):

לדבר במי שיש בידו למחות ואינו מוחה, וגזרו דינו ליתפס בעון החוטאים עצמו:

ובמדרש איכה אמרו היו שריה כאילים, מה אילים הללו בשעת שרב הופכים פניהם אלו תחת אלו כך היו גדולי ישראל רואים דבר עבירה והופכים פניהם ממנו, אמר לו הקב"ה תבא השעה ואני אעשה להם כן, וזה פשוט כי מי שאוהב את חברו אי אפשר לו לסבול שיראה מכים את חברו או מחרפים אותו ובודאי שיצא לעזרתו גם מי שאוהב שמו יתברך לא יוכל לסבול ולראות שיחללו אותו ח"ו ושיעברו על מצותיו, והוא מה שאמר שלמה (משלי כ"ה):

עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי תורה יתגרו בם, כי אותם שמהללים רשע ברשעתו ולא יוכיחו על פניו מומו, הנה הם עוזבי התורה ומניחים אותה שתתחלל ח"ו, אך שומריה המתחזקים להחזיקה ודאי שיתגרו בם לא יוכלו להתאפק ולהחריש, ואמר הקב"ה אל איוב (איוב מ'):

הפץ עברות אפך ראה כל גאה הכניעהו והדוך רשעים תחתם טמנם בעפר יחד פניהם חבוש בטמון, כי זהו תוקף האהבה שיוכל להראות מי שאוהב את בוראו באמת, ואומר (תהלים צ"ז):

אוהבי ה' שנאו רע:

והנה בארנו עד הנה החסידות מה שתלוי במעשה ובאופן העשייה, נבאר עתה התלויה בכונה, וכבר דברנו גם כן למעלה מענין לשמה ושלא לשמה למדרגותיהם, אמנם ודאי שמי שמתכוין בעבודתו לטהר נפשו לפני בוראו, למען תזכה לשבת את פניו בכלל הישרים והחסידיים, לחזות בנועם ה' לבקר בהיכלו, ולקבל הגמול אשר בעוה"ב לא נוכל לומר שתהיה כונה זו רעה, אכן לא נוכל לומר גם כן שתהיה היותר טובה, כי עד שהאדם מתכוין לטובת עצמו, סוף סוף עבודתו לצורך עצמו. אך הכונה האמתית המצויה בחסידיים אשר טרחו והשתדלו להשיגה, הוא שיהיה האדם עובד רק למען אשר כבודו של האדון ב"ה יגדל וירבה, וזה יהיה אחר שהתגבר באהבה אליו יתברך, ויהיה חומד ומתאוה אל הגדלת כבודו, ומצטער על כל שימעט ממנו, כי אז יעבוד עבודתו לתכלית זה, שלפחות מצדו יהיה כבודו יתברך מתגדל ויתאוה כל שאר בני האדם יהיו כמו כן, ויצטער ויתאנח על מה שממעטים שאר בני האדם, וכל שכן על מה שממעט הוא עצמו בשוגג או באונס או בחולשת הטבע, אשר קשה לו לישמר מן החטאים בכל עת, כענין הכתוב (קהלת ז'):

כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא:

ודבר זה ביארוהו בתנא ד"א ז"ל אמרו:

כל חכם מישראל שיש בו דברי תורה לאמתו, ומתאנח על כבודו של הקב"ה כו', כל ימיו, ומתאוה ומיצר לכבוד ירושלים ולכבוד בית המקדש ולישועה שתצמח בקרוב ולכינוס גליות, זוכה לרוח הקודש בדבריו וכו', נמצאת למד שזאת היא הכוונה המעולה שהיא רחוקה לגמרי מכל הנאת עצמו, ואינה אלא לכבודו של מקום ולקידוש שמו יתברך המתקדש בבריותיו בשעה שעושים רצונו, ועל זה אמרו (זהר כי תצא):

איזהו חסיד המתחסד עם קונו:

והנה החסיד כזה מלבד העבודה שהוא עובד במעשה מצותיו על הכונה הזאת, הנה ודאי צריך שיצטער תמיד צער ממש על הגלות ועל החורבן, מצד מה שזה גורם מיעוט כביכול לכבודו ית', ויתאוה לגאולה לפי שבה יהיה עילוי לכבוד השם יתברך, והוא מה שכתב התדב"א שהבאנו למעלה, ומתאוה ומיצר לכבוד ירושלים וכו', ויתפלל תמיד על גאולת בני ישראל והשבת כבוד שמים לעילוי. ואם יאמר אדם מי אני ומה אני ספון

שאתפלל על הגלות ועל ירושלים וכו', המפני תפלתי יכנסו הגליות ותצמח הישועה?
תשובתו בצדו, כאותה ששנינו (סנהדרין ל"ח):

לפיכך נברא אדם יחידי כדי שכל אחד יאמר בשבילי נברא העולם, וכבר נחת רוח הוא
לפניו יתברך שיהיו בניו מבקשים ומתפללים על זאת, ואף שלא תעשה בקשתם מפני
שלא הגיע הזמן או מאיזה טעם שיהיה, הנה הם עשו את שלהם והקב"ה שמח בזה:

ועל העדר זה הדבר התרעם הנביא (ישעיה נ"ט):

וירא כי אין איש וישתומם כי אין מפגיע, ואמר (שם ס"ג):

ואביט ואין עוזר ואשתומם ואין סומך, ואמר (ירמיה ל'):

ציון היא דורש אין לה, ופיה ז"ל (סוכה מ"א):

מכלל דבעיא דרישה. הרי כאן שחייבים אנחנו בזה, ואין לנו ליפטר מפני מיעוט כחנו,
כי על כיוצא בזה שנינו (אבות פ"ג):

לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה בן חורין ליבטל הימנה, ואמר עוד הנביא (ישעיה
נ"א):

אין מנהל לה מכל בנים ילדה ואין מחזיק בידה מכל בנים גדלה. ואמר (שם מ'):

כל הבשר חציר וכל חסדו כציץ השדה, ופיה ז"ל (תיקונים):

שכל חסד שעושים לעצמם הם עושים לטובת נפשם ולהנאתם, ואינם מתכוונים לכוונה
השלמה הזאת, ולא מבקשים על עילוי הכבוד וגאולתן של ישראל, שהרי אי אפשר
לכבוד העליון להתרבות אלא בגאולתן של ישראל וברבוי כבודם שזה תלוי בזה באמת,
וכמו שכתב בתד"א שהזכרתי ומתאנח על כבודו של הקב"ה ועל כבודן של ישראל:

נמצאת למד שב' דברים יש בענין זה, אחד הכונה בכל מצוה ועבודה שתהיה לעילוי
כבודו של מקום במה שבריותיו עושים נחת רוח לפניו, ועוד הצער והבקשה על עילוי
כבודו של ישראל ושלותן. ואמנם עוד עיקר שני יש בכונת החסידות, והוא טובת הדור,
שהנה ראוי לכל חסיד שיתכוין במעשיו לטובת דורו כולו, לזכות אותם ולהגן עליהם.
והוא ענין הכתוב (ישעיה ג'):

"אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו", שכל הדור אוכל מפירותיו, וכן אמרו חז"ל
(ב"ב ט"ו):

היש בה עץ אם יש מי שמגין על דורו כעץ, ותראה שזהו רצונו של מקום שיהיו חסידי
ישראל מזכים ומכפרים על כל שאר המדריגות שבהם, והוא מה שאמרו ז"ל בלולב
ומיניו (ויקרא רבה):

יבואו אלה ויכפרו על אלה שאין הקב"ה חפץ באבדן הרשעים, אלא מצוה מוטלת על החסידים להשתדל לזכותם ולכפר עליהם, וזה צריך שיעשה בכונת עבודתו, וגם בתפלתו בפועל דהיינו שיתפלל על דורו לכפר על מי שצריך כפרה ולהשיב בתשובה מי שצריך לה, וללמד סניגוריא על הדור כולו:

וכבר אז"ל (יומא ע"ז):

על הפסוק "ואני באתי בדבריך" שלא חזר גבריאל ונכנס לפניו מן הפרגוד אלא כשלימד סניגוריא על ישראל, וגדעון נאמר לו (שופטים ו'):

"לך בכחך זה", לפי שלמד סניגוריא על ישראל, כי אין הקב"ה אוהב אלא למי שאוהב את ישראל וכל מה שאדם מגדיל אהבתו לישראל, גם הקב"ה מגדיל עליו, ואלה הם הרועים האמתים של ישראל שהקב"ה חפץ בהם הרבה, שמוסרים עצמם על צאנו, ודורשים ומשתדלים על שלומם וטובתם בכל הדרכים, ועומדים תמיד בפרץ להתפלל עליהם ולבטל הגזירות הקשות ולפתוח עליהם שערי הברכה, הא למה זה דומה לאב שאינו אוהב שום אדם יותר ממי שהוא רואה שאוהב את בניו אהבה נאמנת והוא דבר שהטבע יעיד עליו, והוא ענין כהן גדול שאמרו עליו (מכות י"א):

שהיה להם לבקש רחמים על דורם ולא בקשו. וכן אמרו (שם):

ההוא גברא דאכליה אריא ברחוק תלת פרסי דריב"ל ולא אשתעי אליהו בהדיה, הרי לך החובה המוטלת על החסידים לבקש ולהשתדל על בני דורם, והנה כבר בארנו חלקי החסידות הראשיים ופרטיהם מסורים לכל שכל ולכל לב טהור להתנהג בהם בדרך הישר לפי השרשים האלה כל דבר בעתו:

פרק כ - במשקל החסידות

מה שצריך לבאר עתה הוא משקל החסידות הזה, והוא ענין עקרי מאד מאד, ותדע באמת שזהו המלאכה הקשה שבחסידות כי דקותו רב ויש ליצר בדבר הזה כניסה גדולה, על כן נמצאת סכנתו עצומה כי הרבה דברים טובים יוכל היצר לרחק כאילו הם רעים, והרבה חטאים לקרב כאילו הם מצות גדולות, ובאמת שלא יוכל איש להצליח במשקל הזה אלא בג' דברים:

א. שיהיה לבו ישר שבלבבות שלא תהיה פנייתו אלא לעשות הנחת רוח לפניו יתברך, ולא זולת זה כלל. ב. ושיהיה מעיין על מעשיו עיון גדול וישתדל לתקנם על פי התכלית הזה. ג. ואחר כל זאת יהיה משליך יהבו על ה', שאז יאמר בו (תהלים פ"ד) אשרי אדם עוז לו בך וגו' לא ימנע טוב להולכים בתמים:

אמנם אם אחד מן התנאים האלה יחסר לו לא יגיע אל השלימות, וקרוב הוא ליכשל וליפול דהיינו או אם הכונה לא תהיה מובחרת וזכה, או אם יתרשל מן העיון במה

שיוכל לעיין, או אם אחר כל זה לא יתלה בטחונו בקונו, קשה לו שלא יפול. אך אם שלשתם ישמור כראוי, תמימות המחשבה, עיון, ובטחון, אז ילך בטח באמת ולא יאונה לו כל רע. הוא הדבר שאמרה חנה בנבואתה (שמואל א' ב'):

"רגלי חסידיו ישמור", ודוד כמו כן אמר (תהלים ל"ז):

"ולא יעזוב את חסידיו לעולם נשמרו":

והנה מה שצריך להבין הוא כי אין לדון דברי החסידות על מראיהן הראשון, אלא צריך לעיין ולהתבונן עד היכן תולדות המעשה מגיעות, כי לפעמים המעשה בעצמו יראה טוב, ולפי שהתולדות רעות יתחייב להניחו, ולו יעשה אותו יהיה חוטא ולא חסיד. הנה מעשה גדליה בן אחיקם גלוי לעינינו שמפני רוב חסידותו שלא לדון את ישמעאל לכף חובה או שלא לקבל לשון הרע, אמר ליוחנן בן קרח שקר אתה דובר על ישמעאל (ירמיה מ'), ומה גרם? גרם שמת הוא ונפזרו ישראל וכבה גחלתם הנשארה, וכבר ייחס הכתוב הריגת אנשים אשר נהרגו אליו כאילו הרגם הוא, ובמאמרם ז"ל (נדה ס"א):

על הפסוק את כל פגרי האנשים אשר הכה ביד גדליה. והבית השני גם הוא חרב ע"י חסידות כזה אשר לא נשקל במשקל צדק במעשה דבר קמצא, אמרו (גיטין נ"ו):

סבור רבנן לקרוביה, א"ל רבי זכריה בן אבוקולס יאמרו בעלי מומין קריבין לגבי מזבח, סבור למקטליה א"ל רזב"א יאמרו מטיל מום בקדשים יהרג, בין כך ובין כך הלך אותו הרשע והלשין את ישראל, בא הקיסר והחריב ירושלים, והוא מה שאמר ר"י על זה:

ענותנותו של ר' זכריה החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו:

הרי לך שאין לדון בחסידות המעשה באשר הוא שם לבד, אך צריך לפנות כה וכה לכל הצדדין שיוכל שכל האדם לראות, עד שידון באמת איזה יכשר יותר העשיה או הפרישה. הנה התורה צותה (ויקרא י"ט):

"הוכח תוכיח את עמיתך", וכמה פעמים יכנס אדם להוכיח חטאים במקום או בזמן שאין דבריו נשמעים וגורם להם להתפרץ יותר ברשעם ולחלל ה' להוסיף על חטאתם פשע, הנה בכיוצא בזה אינו מן החסידות אלא לשתוק. וכך אמרו ז"ל (יבמות ס"ה):

כשם שמצוה לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לומר את שאינו נשמע. ראה פשוט הוא שראוי לכל אדם להיות מקדים ורץ לדבר מצוה ולהשתדל להיות מן העוסקים בה, אך הנה לפעמים יכול להולד מזה מריבה שיותר תתבזה המצוה, ויתחלל בה שם שמים ממה שיתכבד, בכיוצא בזה ודאי שחייב החסיד להניח את המצוה ולא לרדוף אחריה:

וכן אז"ל בענין הלויים ז"ל (במדבר רבה פ"ה):

מפני שהיו יודעים שכל מי שטוען בארון שכרו מרובה, והיו מניחין את השלחן והמנורה והמזבחות וכלן רצים לארון ליטול שכר, ומתוך כך היה זה מריב, ואומר אני טוען כאן, וזה מריב ואומר אני טוען כאן, ומתוך כך היו נוהגין קלות ראש, והיתה השכינה פוגעת בהם וגו':

הנה חייב האדם לשמור כל המצות בכל דקדוקיהם לפני מי שיהיה ולא יירא ולא יבוש, וכן הוא אומר (תהלים קי"ט):

"ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש", וכן שנינו הוי עז כנמר וגו', אמנם גם בזה צריך חילוק והבחנה כי כל זה נאמר על גופי המצות שחייבים אנחנו בהם חובה גמורה שבהם ישים פניו כחלמיש, אך יש איזה תוספות חסידות שאם יעשה אותם האדם לפני המון העם ישחקו עליו ויתלוצצו, ונמצאו חוטאים ונענשים על ידו, והוא היה יכול להניח מלעשות הדברים ההם, כי אינם חובה מוחלטת, הנה דבר כזה ודאי שיותר הגון הוא לחסיד שיניחהו משיעשהו, והוא מה שאמר (מיכה ו'):

"והצנע לכת עם אלהיך". וכמה חסידים גדולים הניחו ממנהגי חסידותם בהיותם בין המון העם, משום דמחזי כיוהרא. כללו של דבר:

כל מה שהוא עיקרי במצוה יעשהו לפני כל מלעיג, ומה שאינו עיקרי והוא גורם שחוק והיתול לא יעשהו:

נמצאת למד שהבא להתחסד חסידות אמיתי צריך שישקול כל מעשיו לפי התולדות הנמשכות מהם, ולפי התנאים המתלויים להם לפי העת לפי החברה לפי הנושא ולפי המקום, ואם הפרישה תוליד יותר קידוש שם שמים ונחת רוח לפניו מן המעשה יפרוש ולא יעשה. או אם מעשה אחד במראיתו הוא טוב, ובתולדותיו או בתנאיו הוא רע, ומעשה אחד רע במראיתו וטוב בתולדותיו הכל הולך אחר החיתום והתולדה שהיא פרי המעשים באמת, ואין הדברים מסורים אלא ללב מבין ושכל נכון, כי אי אפשר לבאר הפרטים שאין להם קץ, וה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה:

ומעשה דר' טרפון יוכיח (ברכות י')

שהחמיר להטות כב"ש ואמרו לו כדאי היית לחוב בעצמך שעברת על דברי בית הלל, אע"פ שמחמיר היה, וזה שענין מחלוקת בית שמאי ובית הלל היה ענין כבוד לישראל מפני המחלוקת הגדולה שרבתה ביניהם, וסוף סוף נגמר שהלכה כבית הלל לעולם, הנה קיומה של תורה שגמר דין זה ישאר בכל תוקף לעד ולעולמי עולמים ולא יחלש בשום פנים שלא תעשה תורה חס ושלום כשני תורות, ועל כן לדעת המשנה הזאת יותר חסידות הוא להחזיק כבית הלל אפילו לקולא מלהחמיר כבית שמאי. וזה לנו לעינים לראות אי זה דרך ישכון אור באמת ובאמונה לעשות הישר בעיני ה':

פרק כא - בדרכי קניית החסידות

הנה ממה שיועיל הרבה לקנות החסידות, הוא גודל ההסתכלות ורוב ההתבוננות, כי כאשר ירבה האדם להתבונן על גודל רוממותו יתברך, ותכלית שלימותו, ורוב ההרחק הבלתי משוער שבין גדולתו ובין שפלותו, יגרום לו שימלא יראה ורעדה מלפניו, ובהתבוננו על רוב חסדיו עמנו, ועל גודל אהבתו יתברך לישראל, ועל קרבת הישרים אליו ומעלת התורה והמצות, וכיוצא מן העיונים והלימודים, ודאי שתתלהט בו אהבה עזה, ויבחר ויתאוה לידבק בו, כי בראותו שהשם יתברך הוא לנו לאב ממש, ומרחם עלינו כאב על בנים, יתעורר בו בהמשך החפץ והתשוקה לגמול לו כבן על אביו:

והנה לזה צריך האדם שיתבודד בחדריו, ויקבוץ כל מדעו ותבונתו על ההסתכלות ואל העיון בדברים האמתיים האלה. והנה ודאי שיעזרהו לזה רוב ההתמדה והעיון במזמורי דוד המלך ע"ה וההתבוננות במאמריהם וענינם, כי בהיותם כולם מלאים אהבה ויראה וכל מיני חסידות, הנה בהתבוננו בהם, לא ימנע מהתעורר בו התעוררות גדול לצאת בעקבותיו וללכת בדרכיו, וכן תועיל הקריאה בסיפור מעשה החסידים באגדות אשר באו שם, כי כל אלה מעוררים את השכל להתיעץ ולעשות כמעשיהם הנחמדים, וזה מבואר:

אך מפסידי החסידות הם הטרדות והדאגות, כי בהיות השכל טרוד ונחפז בדאגותיו ובעסקיו, אי אפשר לו לפנות אל ההתבוננות הזו, ומבלי התבוננות לא ישיג החסידות, ואפילו אם השיגו כבר, הנה הטרדות מכריחות את השכל ומערבבות אותו, ואינם מניחות אותו להתחזק ביראה ובאהבה, ושאר הענינים השייכים אל החסידות כאשר זכרתי, על כן אמרו ז"ל (שבת ל'):

אין השכינה שורה לא מתוך עצבות וגו', כל שכן ההנאות והתענוגים שהם הפכיים ממש אל החסידות, כי הנה הם מפתים הלב לימשך אחריהם, וסר מכל עניני הפרישות והידיעה האמתית:

אמנם מה שיוכל לשמור את האדם ולהצילו מן המפסידים האלה הוא הבטחון, והוא שישליך יהבו על ה' לגמרי, כאשר ידע כי ודאי אפשר שיחסר לאדם מה שנקצב לו, וכמו שאז"ל במאמריהם (ביצה ט"ז):

כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה וגו', וכן אמרו (יומא ל"ח):

אין אדם נוגע במוכן לחבירו אפילו כמלא נימא, וכבר היה אדם יכול להיות יושב ובטל והגזירה (גזירת קיצבת מזונות שקצבו לו בראש השנה) היתה מתקיימת, אם לא שקדם הקנס לכל בני אדם, (בראשית ג):

בזעת אפך תאכל לחם, אשר על כן חייב אדם להשתדל איזה השתדלות לצורך פרנסתו, שכן גזר המלך העליון, והרי זה כמס שפורע כל המין האנושי אשר אין להמלט ממנו:

על כן (הואיל וכך גזר המלך) אמרו (ספרי):

יכול אפילו יושב ובטל (יראה סימן ברכה) תלמוד לומר:

בכל משלח ידך אשר תעשה (שצריך אתה להשתדל ולעשות), אך לא שהשתדלות הוא המועיל, אלא שהשתדלות מוכרח, וכיון שהשתדל הרי יצא ידי חובתו, וכבר יש מקום לברכת שמים שתשרה עליו ואינו צריך לבלות ימיו בחריצות והשתדלות, הוא מה שכתב דוד המלך ע"ה (תהלים ט"ה):

כי לא ממוצא וממערב ולא וגו', כי אלהים שופט וגו' ושלמה המלך ע"ה אמר (משלי כ"ג):

"אל תיגע להעשיר מבינתך חדל". אלא הדרך האמיתי הוא דרכם של החסידים הראשונים עושים תורתן עיקר ומלאכתן תפלה, וזה וזה נתקיים בידם, כי כיון שעשה אדם קצת מלאכה משם והלאה אין לו אלא לבטוח בקונו ולא להצטער על שום דבר עולמי, אז תשאר דעתו פנויה ולבו מוכן לחסידות האמיתי ולעבודה התמימה:

פרק כב - בביאור מדת הענוה

הנה כבר דברנו למעלה מגנות הגאווה, ומכללה נשמע שבח הענוה, אך עתה נבאר יותר בדרך עיקר הענוה, ותתבאר הגאווה מאליה. הנה כלל הענוה היות האדם בלתי מחשיב עצמו משום טעם שיהיה, וזה הפך הגאווה ממש, והתולדות הנמשכות מזה תהיינה ההפכיות של תולדות הגאווה. וכשנדקדק נמצא שתלויה במחשבה ובמעשה, כי בתחלה צריך שיהיה האדם עניו במחשבתו, ואחר כך יתנהג בדרכי הענוים, כי אם לא יהיה עניו בדעתו וירצה להיות עניו במעשה, לא יהיה אלא מן הענוים המדומים והרעים שזכרנו למעלה, שהם מכלל הצבועים אשר אין בעולם רע מהם:

ונבאר עתה החלקים האלה, הענוה במחשבה, הוא שיתבונן האדם ויתאמת אצלו אשר אין התהלה והכבוד ראויים לו, כל שכן ההתנשא על שאר בני מינו, וזה מפני מה שחסר ממנו בהכרח, וגם מפני מה שכבר יש בידו:

מפני מה שחסר ממנו פשוט הוא כי אי אפשר לאדם באיזה מדריגה שיהיה מן השלימות שלא יהיו בו חסרונות רבים, או מצד טבעו או מצד משפחתו וקרוביו או מצד מקרים שקרו לו, או מצד מעשיו שאדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, הן כל אלה מומים באדם שאין מניחים לו מקום התנשאות כלל, אפילו יהיה בעל מעלות רבות, כי כבר עניני החסרונות האלה יספיקו להחשיכם:

הנה החכמה היא המביאה יותר את האדם לידי התנשאות וגאווה, לפי שכבר היא מעלה שבאדם עצמו בחלק הנכבד שלו, דהיינו השכל, והנה אין לך חכם שלא יטעה, ושלא יצטרך ללמוד מדברי חביריו, ופעמים רבות אפילו מדברי תלמידיו, אם כן איפוא איך יתנשא בחכמתו, ואמנם מי שהוא בעל שכל ישר, אפילו אם זכה להיות חכם גדול ומופלא, באמת כשיסתכל ויתבונן יראה שאין מקום לגאווה וההתנשאות, כי הנה מי

שהוא בעל שכל שידע יותר מהאחרים, אינו עושה אלא שבחק טבעו לעשות, כעוף שמגביה לעוף לפי שטבעו בכך, השור מושך בכחו לפי שחוקו הוא כן מי שהוא חכם הוא לפי שטבעו מביאו לזה, ואילו אותו שעכשיו אינו חכם כמוהו היה לו שכל טבעי כמוהו היה מתחכם כמו שנתחכם הוא, א"כ אין כאן להתנשא ולהתגאות אלא אם יש בו חכמה רבה הוא מחויב ללמדה למי שצריך אליה, וכמאמר ריב"ז (אבות פ"ב):

אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת:

אם עשיר הוא ישמח בחלקו, ועליו הוא לעזור למי שאין לו, אם גבור הוא לעזור לכושלים ולהציל לעשוקים, הא למה זה דומה למשרתי הבית, שכל אחד ממונה על דבר מה, וראוי לו לעמוד במשמרתו לפי פקודתו, להשלים מלאכת הבית וצרכיה, ואין בכאן מקום לגאווה לפי האמת. והנה זה העיון והתבוננות הראוי לכל איש אשר שכלו ישר ולא מתעקש, וכשיתברר זה אצלו, אז יקרא עניו אמתו שבלבו ובקרבו הוא עניו, והוא כענין דוד שאמר למיכל (שמואל ב' ז'):

והייתי שפל בעיני:

ואז"ל (סוטה ה):

כמה גדולים נמוכי הרוח, שבזמן שבית המקדש קיים אדם מקריב עולה שחר עולה בידו, מנחה שחר מנחה בידו, אבל מי שדעתו שפלה עליו מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולם, שנאמר (תהלים נ"א):

"זבחי אלהים רוח נשברה", הרי זה שבח של נמוכי הרוח שהם ענוים בלבם ומחשבתם. וכן אמרו עוד (חולין פ"ט):

"לא מרובכם מכל העמים" אמר להם הקב"ה:

בני, אני חושק בכם שאפילו כשאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני, נתתי גדולה לאברהם אמר ואנכי עפר ואפר, נתתי גדולה למשה ואהרן אמרו ונחנו מה, נתתי גדולה לדוד אמר ואנכי תולעת ולא איש, כל זה ממה שאין הלב הישר מניח עצמו להתפתות משום מעלה אשר יבואהו בידעו באמת שכבר לא מפני זה יוצא מידי שפלותו, מצד החסרונות האחרות שאי אפשר שלא יהיו בו. ועוד שאפילו באותם המצות עצמם שהשיג לא הגיע ודאי לתכלית האחרון. ועוד אפילו לא יהיה בו חסרון אחר, אלא היותו בשר ודם ילוד אשה, די לו זה והותר לפחיתות וגריעות, עד שלא יאות לו ההנשא כלל, כי הרי כל מעלה שהוא משיג, אינו אלא חסד אל עליו, שרוצה לחון אותו עם היותו מצד טבעו וחומריותו שפל ונבזה עד מאד, על כן אין לו אלא להודות למי שחננו וליכנע תמיד יותר:

הא למה זה דומה לעני ואביון שמקבל מתנה בחסד שאי אפשר לו שלא יבוש, כי כל מה שירבה החסד שיקבל, כך ירבה הבושת שיבוש כן הדבר הזה בכל אדם שעיניו

פקוחות לראות את עצמו בהיותו משיג מעלות טובות מאת השם יתברך, וכענין שאמר
דוד המלך (תהלים קט"ז):

"מה אשיב לה' כל תגמולהי עלי". וכבר ראינו חסידים גדולים שנענשו על שהחזיקו
טובה לעצמם עם כל חסידותם:

נחמיה בן חכליה אמרו ז"ל (סנהדרין צ"ג):

מפני מה לא נקרא ספרו על שמו? מפני שהחזיק טובה לעצמו. וכן חזקיה אמר (ישעיה
ל"ח):

הנה לשלום מר לי מר, לפי שענהו הקב"ה וגנותי על העיר הזאת להושיעה למעני
ולמען דוד עבדי, וכמאמרם ז"ל (ברכות י):

כל התולה בזכות עצמו תולין לו בזכות אחרים, הרי לך שאין לאדם אפילו להחזיק
טובה לעצמו על טובותיו, וכל שכן שלא יתנשא ויגבה בהם:

ואמנם כל זה הוא ממה שראוי להשיב על לבו מי שיהיה כאברהם, כמשה, כאהרן,
כדוד, ושאר החסידים שזכרנו, אבל אנחנו יתומי יתומים, אין אנו צריכים לכל זה, כי
כבר יש ויש אתנו חסרונות רבות שאין צריך עיון גדול לראות פחיתותנו וכל חכמתנו
כאין נחשבת, כי היותר חכם גדול שבינינו אינו כי אם מן תלמידי התלמידים אשר
בדורות הראשונים. וזה מה שראוי שנבין ונדע באמת, ולא יזוח עלינו לבנו חנם, אלא
נכיר שדעתנו קלה ושכלנו חלש עד מאד, הסכלות רב בנו והטעות גוברת, ואשר נדע
אותו אינו אלא מעט מן המעט, אם כן ודאי שאין ראוי לנו ההנשא כלל אלא הבושת
והשפלות וזה פשוט:

והנה דברנו עד הנה מענוות המחשבה, ונדבר עתה מענוות המעשה, והיא תתחלק
לד' חלקים:

בהתנהג עצמו בשפלות, בסבול העלבונות, בשנוא הרבנות ובורח מן הכבוד, בחלוק
כבוד לכל. האחד הוא בהתנהג בשפלות וזה ראוי שיהיה בדבורו, בהליכתו, בשבתו
ובכל תנועותיו, בדבורו, אז"ל (יומא פ"ו):

לעולם יהיה דבורו של אדם בנחת עם הבריות, ומקרא מלא הוא (קהלת ט):

דברי חכמים בנחת נשמעים, צריך שיהיו דבריו דברי כבוד ולא דברי בזיון, וכה"א
(משלי י"ט):

"בז לרעהו חסר לב", ואומר (שם י"ח):

"בבוא רשע בא גם בוז":

בהליכתו, אמרו ז"ל (סנהדרין ס"ח):

שלחו מתם איזהו בן עולם הבא ענותן ושפל ברך שייף עייל שייף נפיק. ולא ילך בקומה זקופה, ולא בכבדות גדול עקב בצד גודל, אלא כדרך כל הולך לעסקיו, וכן אז"ל (קידושין ל"א):

כל ההולך בקומה זקופה כאילו דוחק רגלי השכינה, וכתוב (ישעיה י')::

ורמי הקומה גדועים. בשבתו, שיהא מקומו בין השפלים, ולא בין הרמים, והוא גם כן מקרא מלא (משלי כ"ה):

"אל תתהדר לפני מלך ובמקום גדולים אל תעמוד וגו'", וכן אז"ל (בויקרא רבה פ"א):

הרחק ממקומך ב' וג' מקומות ושב עד שיאמרו לך עלה ואל תעלה שיאמרו לך רד, ועל כל המקטין עצמו אז"ל (ב"מ פ"ה):

כל מי שמקטין עצמו על דברי תורה בעולם הזה נעשה גדול לעולם הבא, וכנגד זה אמרו (יל"ש יחזקאל כ"א ל"א):

"הסר המצנפת והרם העטרה" כל מי שהוא גדול בעולם הזה קטן בעולם הבא, ומינה להפך מי שהוא קטן בעולם הזה זמן גדולתו לעולם הבא. ואמרו (סוטה ה'):

לעולם ילמד אדם מדעת קונו, שהרי הניח הקב"ה כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני וזה מפני שפלותו. וכן אמרו (ר"ה י"ז):

"לשארית נחלתו" למי שמשים עצמו כשירים:

החלק הב' הוא סבילת העלבונות, והנה בפירוש אמרו ז"ל (ר"ה י"ז):

למי נושא עון למי שעובר על פשע, ואמרו עוד (שבת פ"ח):

הנעלבים ואינם עולבים שומעים חרפתם ואינם משיבים עליהם הכתוב אומר ואוהביו כצאת השמש בגבורתו. וספרו מגודל ענותו של בבא בן בוטא ז"ל (נדרים ס"ו):

ההוא בר בבל דסליק לא"י נסיב אתתא, א"ל בשילי לי וכו' עד זיל תברי יתהון על רישא דבבא הוה יתיב בבא בן בוטא ודאין דינא, אזלת ותברת יתהון על רישיה, א"ל מה הדין דעבדת? א"ל כך צוני בעלי, אמר עשית רצון בעלך, המקום יוציא ממך שני בני כבבא בן בוטא. והלל כמו כן ספרו מרוב ענותנותו (שבת ל"א):

זה לשונם:

ת"ר לעולם יהא אדם ענותן כהלל וכו'. ור' אבהו אחרי רוב ענותו מצא שעדיין לא הגיע להיות ראוי לקרא עניו, זה לשונו (סוטה מ'):

א"ר אבהו מריש הוה אמינא ענותנא אנא, כיון דחזינא לר' אבא דעכו דאמר איהו חד טעמא ואמר אמוריה חד טעמא ולא קפיד, אמינא לאו ענותנא אנא:

שנאת הרבנות ובריחת הכבוד, משנה ערוכה היא (אבות פ"א):

אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות, ואמרו עוד:

הגס לבו בהוראה שוטה רשע וגס רוח, ואמרו (כעין זה עירובין י"ג):

כל הרודף אחר הכבוד בורח ממנו, ואמרו עוד (פסיקתא רבתי):

אל תצא לריב מהר, לעולם אל תהי רץ אחר השררה למה פן מה תעשה באחריתה, למחר באים ושואלים לך שאלות מה אתה משיבם. עוד שם רבי מנחמא בשם רבי תנחום כל המקבל עליו שררה כדי ליהנות ממנה אינו אלא כנואף הזה שהוא נהנה מגופה של אשה:

עוד שם א"ר אבהו אני נקראתי קדוש (רצה לומר הקב"ה), הא אם אין בך כל המדות הללו שיש בי, לא תקבל עליך שררה. ותלמידי ר"י יוכיחו, שהיו מוצרכים מפני עניותם ולא רצו לקבל עליהם שררה, הוא מה שאמרו ז"ל (הוריות י"ד):

כמדומין ששררות אני נותן להם וכו', ואמרו עוד (ברכות נ"ה):

אוי לה לרבנות שמקברת את בעליה, ומנלן מיוסף שמפני שהנהיג עצמו ברבנות מת קודם אחיו:

כללו של דבר אין הרבנות אלא משא גדול אשר על שכם הנושא אותו, כי עד שהאדם יחיד ויושב בתוך עמו מובלע בין האנשים אינו נתפס אלא על עצמו, כיון שנתעלה לרבנות ושררה כבר הוא נתפס על כל מי שתחת ידו וממשלתו, כי עליו להשקיף על כולם ולרעות אותם דעה והשכל ולהישיר מעשיהם ואם לאו ואשמם בראשיכם כתיב אמרו חכמים:

והכבוד אינו אלא הבל הבלים המעביר את האדם על דעתו ועל דעת קונו ומשכחו כל חובתו, ומי שמכירו ודאי שימאס בו וישנאו, והתהלות אשר יהללוהו בני האדם יהיו עליו לטורח, כי בראותו אותם מגדילים הלוליהם על אשר אינו בו באמת אינו אלא מתבושש ומתאנח על שלא די לו רעתו שחסרות ממנו המעלות ההם, אלא שיעמיסו עליו תהלות שקר, למען יכלם יותר:

החלק הד' הוא חילוק הכבוד לכל אדם, וכן שנינו (אבות פ"ד):

איזהו מכובד המכבד את הבריות, ואמרו עוד (פסחים קי"ג):

מנין היודע בחבירו שהוא גדול ממנו אפילו דבר אחד שחייב לנהוג בו כבוד וכו', ועוד שנינו (אבות פ"ד):

הוי מקדים בשלום כל אדם, ואמרו עליו על ר' יוחנן בן זכאי שלא הקדים לו אדם שלום מעולם ואפילו גוי בשוק. ובין בדיבור ובין במעשים חייב לנהוג כבוד בחבריו, וכבר ספרו ז"ל (יבמות ס"ב):

מכ"ד אלף תלמידי ר"ע שמתו על שלא היו נוהגין כבוד זה לזה. וכמו שהבזיון הוא דבר מתיחס אל הרשעים, כדבר הכתוב שזכרנו, בבוא רשע בא גם בוז, כי הכבוד מתיחס אל הצדיקים, כי הכבוד שוכן עמהם ואינו מתפרש מהם, ואומר (ישעיה נ"ד):

ונגד זקניו כבוד:

והרי נתבארו חלקי הענוה הראשיים ופרטיהם בכל פרטי המינים המתרחבים והולכים לפי הנושאים, ולפי העתים והמקומות, ישמע חכם ויוסיף לקח. והנה זה ודאי שהענוה מסירה מדרך האדם מכשולות רבים ומקרבת אותו אל טובות רבות, כי העניו יחוש מעט על דברי העולם ולא יקנא בהבליו, ועוד שחברת העניו נאה עד מאד ורוח הבריות נוחה הימנו בהכרח, לא יבוא לידי כעס ולא לידי מריבה אלא הכל בהשקט, הכל במנוחה. אשרי מי שזוכה למדה זו, וכבר אמרו (ירושלמי שבת פ"א):

מה שעשתה חכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עקב לסוליתה, כי כל החכמה כולה לא יערכנה, וזה ברור:

פרק כג - בדרכי קניית הענוה

שנים הם המרגילים את האדם על הענוה, הרגילות וההתבונן, הרגילות הוא שיהיה האדם מרגיל עצמו מעט מעט בהתנהג בשפלות על הדרך שזכרנו, בישיבת המקומות הפחותים וללכת בסוף החברה, ללבוש בגד צנועים, דהיינו מכובדים אך לא מפוארים, כי בהתרגלו בדרך הזה תכנס ותבוא הענוה בלבו מעט עד שתקבע בו כראוי. כי הנה בהיות טבע לב האדם לזוח ולהתנשא קשה עליו לעקור מעיקרה הנטיה הטבעית הזאת, אלא אם כן בפעולות החיצונות המסורות בידו ימשיך מעט מעט הדבר בפנימיותו הבלתי מסור לו כל כך, וכענין שביארנו בזריזות, שכל זה נכלל במאמרם ז"ל (ברכות י"ז):

לעולם יהא אדם ערום ביראה, דהיינו שיבקש תחבולות נגד הטבע ונטייתו עד שינצחם:

אך ההתבונן הוא על ענינים שונים, האחד הוא המוזכר בדברי עקביא בן מהללאל (אבות פ"ג):

דע מאין באת מטיפה סרוחה ולאן אתה הולך למקום עפר רמה ותולעה ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. כי באמת כל אלה הם נגדיים לגאווה ועוזרים אל הענוה, כי בהיות האדם מסתכל בפחיתות חומריו וגריעות התחלתו

אין לו טעם לינשא כלל אלא ליבוש וליכלם. הא למה זה דומה לרועה חזירים שהגיע למלוך, כל עת אשר יזכור ימיו הראשונים אי אפשר לו שיתגאה. וכשיחשוב כמו כן שבסוף כל גדולותיו ישוב לעפר מאכל לתולעת, כל שכן שיכנע גאונו וישכח שאון גאותו, כי מה טובו ומה גדולתו ואחריתו בושת וכלימה, וכשיחשוב עוד וידמה בלבו רגע הכנסו לפני הבית דין הגדול של צבא מעלה, בעת שיראה עצמו לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה הקדוש והטהור בתכלית הקדושה והטהרה בסוד קדושים משררתי גבורה גבורי כח עושי דברו אשר אין בהם כל מום, והוא עומד לפניהם גרוע פחות ונבזה מצד עצמו, טמא ומגואל מצד מעשיו הירים ראש? היהיה לו פתחון פה? וכי ישאלוהו איה איפוא פיך, איה גאונוך וכבודך אשר נשאת בעולמך, מה יענה או מה ישיב על תוכחתו, הנה ודאי שלו רגע אחד יצייר האדם בשכלו האמת הזה ציור אמתו וחזק, פרוח תפרח ממנו כל הגאווה ולא תשוב אליו עוד:

השני הוא ענין חילוף תולדות הזמן ורוב תמורותיהם, כי העשיר קל להיות עני, והמושל לעבד, והמכובד לנקלה, ואם הוא יכול כל כך על נקלה לשוב אל המצב הנבזה בעיניו היום, איך יגבה לבו על מצבו אשר אינו בטוח עליו, כמה מיני חולאים יכולים ח"ו לבוא על האדם שיצטרך במו פיו להתחנן למי שיעזור אותו ויסייעהו ויקל לו במקצת. כמה צרות ח"ו יכולים לבוא עליו שיצטרך ללכת לשחר פני רבים אשר מאס לפנמים לתת להם שלום למען יהיו לו למושיעים. ודברים אלה אנחנו רואים בעינינו דבר יום ביומו, כדאי הם להסיר מלב האדם גאותו ולהלבישו ענוה ושפלות, וכשיתבונן עוד האדם על חובתו לפניו יתברך, וכמה היא נעזבת ממנו וכמה הוא מתרשל בה ודאי שיבוש ולא יתגאה, יכלם ולא ירום לבבו, וכן הוא אומר (ירמיה ל"א):

שמוע שמעתי אפרים מתנודד וגו', כי אחרי שובי נחמתי ואחרי הודעי ספקתי על ירך, בושתי וגם נכלמתי וגו', ועל הכל יתבונן תמיד להכיר חולשת השכל האנושי, ורוב טעותיו וכזביו, שיותר קרוב לו תמיד הטעות מהידיעה האמתית. על כן יירא תמיד מהסכנה הזאת, ויבקש ללמוד תמיד מכל אדם ולשמוע תמיד לעצה פן יכשל, והוא משאמר ז"ל (אבות פ"ד):

איזהו חכם הלומד מכל אדם, וכן הוא אומר (משלי י"ב):

שומע לעצה חכם:

אך מפסידי המדה הזאת הוא הריבוי והשביעה בטובות העולם הזה, וכענין הכתוב שבפירוש אומר (דברים ח'):

פן תאכל ושבעת וגו' ורם לבבך וגו'. על כן מצאו להם החסידים טוב להיות האדם מענה נפשו לפעמים, למען השפיל יצר הגאווה אשר איננו מתגבר אלא מתוך הרבוי, וכענין שאז"ל (ברכות ל"ב):

אין ארי נוהם מתוך קופה של תבן אלא מתוך קופה של בשר, והנה בראש כל המפסידים הוא הסכלות ומיעוט הידיעה האמתית, כי תראה שאין הגאווה מצויה יותר אלא במי שסכל יותר. ורז"ל אמרו (סנהדרין כ"ד):

סימן לגסות הרוח עניות התורה. וכן אמרו (זהר בלק):

סימן דלא ידע כלום שבוחי. ואמרו עוד (ב"מ פ"ה):

אסתרא בלגינא קיש קיש קריא. עוד אמרו (ב"ר פ"ט):

שאלו לאלני סרק מפני מה קולכם נשמע? אמרו הלואי יהיה קולנו נשמע ונזכר. וכבר ראינו שמשא שהוא מובחר שבכל האדם היה עניו מכל האדם:

עוד ממפסידי הענוה הוא ההתחברות או ההשתמש בני אדם חנפים אשר לגנוב לבו בחנפותם למען ייטב להם ישבחוהו וירוממוהו, בהגדיל מה שיש בו מן המעלות עד התכלית, ובהוסיף עליו מה שאין בו כלל, ולפעמים שמה שיש בו הוא ההפך ממה שמשבחין אותו, והנה סוף דעת האדם קלה, וטבעו חלש ומתפתה בנקל, כל שכן בדבר שאיליו הוא נוטה בטבע, על כן בשמעו את הדברים האלה יוצאים מפי שהוא מאמין לו, יכנסו בו כארס ועכס, ונמצא נופל ברשת הגאווה ונשבר, הרי לנו (מ"ב י"ב):

יואש אשר הטיב לעשות כל ימי הורוהו יהודע הכהן רבו, ואחרי מות יהודע באו עבדיו והתחילו להחניף לו ולהגדיל הילוליו, עד שדימוהו לאלוה, אז שמע המלך אליהם, ותראה זה הדבר בבירור כי רוב השרים והמלכים או כל בעלי היכולת יהיו באיזה מדריגה שיהיו נכשלים הם ונשחתים בעבור חנופת משרתיהם:

על כן מי שעניו בראשו, יותר יזהר ויעיין במעשי מי שרוצה לקנותו לו לחבר או ליועץ, או לפקיד על ביתו, ממה שיזהר ויעיין במאכלו ובמשתיו, כי המאכל והמשתה יוכל להזיק לגופו בלבד, והחברים או הפקידים יוכלו להשחית נפשו ומאודו וכל כבודו, ודוד המלך ע"ה אומר (תהלים ק"א):

"לא ישב בקרב ביתי עושה רמיה הולך בדרך תמים הוא ישרתני", ואין טוב לאדם אלא שיבקש לו חברים תמימים שיאירו עיניו במה שהוא עור בו, ויזיחוהו באהבתם ונמצאו מצילים אותו מכל רע, כי מה שאין האדם יכול לראות, לפי שאינו רואה חובה לעצמו, הם יראו ויבינו ויזהירוהו ונשמר, ועל זה נאמר (משלי כ"ד):

ותשועה ברוב יועץ:

פרק כד - בביאור יראת חטא

הנה ראותנו המדה הזאת נמנית אחר כל המדות הטובות אשר זכרנו עד הנה, די לנו להעירנו על ענינה שראוי שיהיה ודאי ענין נכבד ועיקרי מאד, וקשה להשיג אותו, שכבר לא יוכל להגיע אליו, אלא מי שכבר השיג כל המדות שקדם זכרם. אמנם צריך שנקדים כי מיני היראה הם ב' שהם ג':

האחד קלה מאד להשיגה אין דבר קל כמוהו, והב' קשה מן הכל, ושלימותה כמו כן שלימות גדול מאד:

יש יראת העונש, וזהו המין האחד, ויש יראת הרוממות, וזהו המין הב', שיראת החטא חלק ב' ממנו, ונבאר עתה ענינם והבדליהם:

יראת העונש, כפשוטה שאדם ירא מעבור את פי ה' אלהיו מפני העונשים אשר לעבירות, אם לגוף, ואם לנפש. והנה זאת קלה ודאי כי כל אדם אוהב את עצמו, ויירא לנפשו, ואין דבר שירחיק אותו מעשות דבר אחד יותר מן היראה שלא תבואה בו איזה רעה, ואין יראה זו ראויה אלא לעמי הארץ, ולנשים אשר דעתן קלה, איך אינה יראת החכמים ואנשי הדעת:

המין הב' הוא יראת הרוממות, והוא שהאדם ירחק מן החטאים, ולא יעשה מפני כבודו הגדול יתברך שמו, כי איך יקל, או איך יערב לבו של בשר ודם שפל ונמאס לעשות דבר נגד רצונו של הבורא יתברך ויתעלה שמו, והנה זאת היראה אינה כל כך קלה להשיג אותה, כי לא תולד אלא מתוך ידיעה והשכלה להתבונן על רוממותו יתברך, ועל פחיתותו של האדם, כל אלה דברים מתולדות השכל המבין ומשכיל. והיא היראה אשר שמנוה לח"ב מא' מחלקי החסידות אשר זכרנו, בה יבוש האדם ויחרד בעמדו לפני קונו להתפלל או לעבוד כל עבודה, היא היראה המשובחת שנשתבחו בה חסידי עולם, והוא מה שמשה מדבר ואומר (דברים כ"ח):

ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' אלהיך, זאת היראה שאנחנו בביאורה עתה דהיינו יראת החטא היא כמו חלק מיראת הרוממות שזכרנו, וכמו מין בפני עצמו, והיינו כי הנה ענינה הוא שיהיה האדם ירא ודואג תמיד על מעשיו, פן נתערב במ איזה שמץ חטא, או פן יהיה שם איזה דבר קטן או גדול שאינו לפי גודל כבודו יתברך ורוממות שמו:

והנך רואה היחס הגדול שבין יראה זו ויראת הרוממות שזכרנו, כי התכלית בשניהם שלא לעשות דבר נגד רום כבודו יתברך, אמנם ההבדל שביניהם שבעבורו תחשב כמין אחר, ובשם אחר תקרא, הוא, כי יראת הרוממות הוא בשעת המעשה או בשעת העבודה, או בפרק העבירה, דהיינו או בשעה שהוא עומד ומתפלל או עובד, שאז יבוש ויכלם ירעש וירעד מפני רום כבודו יתברך, או בשעה שמזדמנת עבירה לפניו והוא מכיר בה שהיא עבירה, שיעזוב מלעשותה למען אשר לא יעשה דבר למרות עיני כבודו ח"ו, אך יראת החטא היא בכל עת ובכל שעה, שהנה בכל רגע הוא ירא פן יכשל ויעשה דבר או חצי דבר שיהיה נגד כבוד שמו ית', ועל כן נקראת יראת חטא, כי עיקרה יראה מן החטא שלא יכנס ויתערב במעשיו מחמת פשיעה והתרשלות או מחמת העלם יהיה באיזה דרך שיהיה:

והנה על זה נאמר (משלי כ"ח):

אשרי אדם מפחד תמיד, ופ"י ז"ל (ברכות ט):

ההוא בדברי תורה כתיב. כי אפילו בשעה שאינו רואה המכשול לנגד עיניו צריך שיהיה לבו חרד בקרבו פן טמון הוא לרגליו והוא לא נשמר, ועל יראה זאת אמר משה רבינו ע"ה (שמות כ):

ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו, כי זה עיקר היראה שיהיה האדם ירא ומזדעזע תמיד עד שלא תסור יראה זו ממנו כי על ידי זה ודאי לא יבוא לידי חטא, ואם יבוא כאונס יחשב. וישעיהו אמר בנבואתו (ישעיה ס"ו):

"ואל זה אביט אל עני ונכה רוח וחרד על דברי", ודוד המלך השתבח בזה, ואמר (תהלים קי"ט):

"שרים רדפוני חנם ומדברך פחד לבי":

וכבר מצאנו שהמלאכים הגדולים והרמים, חרדים ורועשים תמיד מפני גאות ה' עד שאז"ל במשל חכמתם (חגיגה י"ג):

נהר דינור מהיכן יוצא מזיעתן של חיות, והוא מפני האימה אשר עליהם תמיד מרוממותו יתברך פן יעדרו דבר קטן מן הכבוד והקדושה הראוי לפניו, ובכל שעה שנגלית השכינה על איזה מקום שיהיה כבר רעד ורעש ורגז, הוא מה שאמר הכתוב (שופטים ה):

ארץ רעשה אף שמים נטפו מפני אלהים, ואומר (ישעיה כ"ג):

"לו קרעת שמים ירדת מפניך הרים נזולו, כל שכן בני האדם שראוי שירגזו וירעשו בידעם שלפני ה' הם עומדים תמיד, ונקל להם לעשות איזה דבר שאינו לפי רוממות כבודו יתברך שמו, והוא מה שאמר אליפז לאיוב (איוב ט"ו):

מה אנוש כי יזכה וכי יצדק ילוד אשה הן בקדושיו לא יאמין, ושמים לא זכו בעיניו, ואומר:

הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה, אף שוכני בתי חומר וגו', כי הנה על כך צריך ודאי שיחרד תמיד וירעש כל האדם, וכמאמר אליהוא (שם ל"ז):

אף לזאת יחרד לבי ויתר ממקומו שמעו שמוע ברוגז קולו וגו', זאת היא היראה האמתית שראוי לאיש החסיד שתהיה על פניו תמיד, ולא תסור ממנו:

אך חלקי היראה הזאת ב', הא' הוא בהוה או עתיד, והב' בעבר. בהוה הוא, שיהיה האדם ירא ודואג על מה שהוא עושה, או על מה שהולך לעשותו פן יהיה בו דבר, או פן יכנס בו איזה דבר אשר לא לפי כבודו יתברך, וכמו שכתבי לעיל. בעבר הוא, שיהיה האדם חושב תמיד על מה שכבר עשה, וירא וידאג פן יצא מתחת ידיו איזה חטא בלא שידע, והוא כענין בבא בן בוטא (כריתות כ"ה):

שהיה מקריב אשם תלוי בכל יום. ואיוב אחר משתה בניו היה משכים והעלה עולות מספר כלם כי אמר איוב אולי חטאו בני וגו', ואז"ל על משה ואהרן בענין שמן המשחה שמשח משה לאהרן שהרי נאמר בו (שמות ל'):

על בשר אדם לא ייסך, ולאהרן נצטוו שימשחו בו, והיו מתיראים שמא מעלו בו באיזה צד שנהגו שלא כמצוה, ז"ל (הוריות י"ב):

ועל דבר זה דאג משה ואמר שמא מעלתי בשמן המשחה, יצתה בת קול ואמרה כטל חרמון וגו', ועדיין היה אהרן דואג שמא משה לא מעל ואני מעלתי, יצתה בת קול ואמרה וכו', הרי לך מדתם של חסידים שאפילו במצוה שעשו היו דואגים ואומרים שמא נתערב בהם שמץ פסול חס ושלום:

ואברהם אחרי שיצא לעזור לבן אחיו לוט ששבו אותו היה מתפחד ואומר שמא לא זכו מעשיו לגמרי, הוא מה שפי' ז"ל (ב"ר):

על פסוק אל תירא אברם, ריש לקיש אמר:

לפי שהיה אברהם מתפחד ואומר בין כל אוכלוסין שהרגתי שמא היה ביניהם צדיק אחד או ירא שמים אחד לפיכך נאמר לו אל תירא אברם, ואמרו בתנא דבי אליהו:

"אל תירא אברם" אין אומרים אל תירא אלא למי שהוא ירא שמים לאמיתו, והיא זאת היראה האמתית שאמרו עליו (ברכות ל"ג):

אין לו להקב"ה בעולמו אלא אוצר של יראת שמים בלבד, שרק למשה היה קל להשיגה מפני רוב דביקותו בו יתברך, כי האחרים ודאי שהחומר מונע גדול הוא להם, אמנם כל חסיד וחסיד ראוי לו להשתדל להשיג ממנה כל מה שיוכל, ונאמר (תהלים ל"ד):

יראו את ה' קדושיו:

פרק כה - בדרך קניית היראה

אך דרך קניית היראה הזאת הוא ההתבונן על ב' ענינים אמתיים:

האחד הוא, היות שכינתו יתברך נמצאת בכל מקום שבעולם ושהוא יתברך משגיח על כל דבר קטן וגדול אין נסתר מנגד עיניו, לא מפני גודל הנושא, ולא מפני פחיתותו, אלא הדבר הגדול והדבר הקטן הנקלה והנכבד הוא רואה והוא מבין בלי הפרש, הוא מה שאמר הכתוב (ישעיה ו'):

מלא כל הארץ כבודו, ואומר (ירמיה כ"ג):

הלא את השמים ואת הארץ אני מלא. ואומר (תהלים קט"ו):

מי כה' אלהינו המגביהי לשבת המשפילי לראות בשמים ובארץ. ואומר (שם קל"ח):

כי רם ה' ושפל יראה וגבוה ממרחק יידע:

וכיון שיתברר לו שבכל מקום שהוא, הוא עומד לפני שכינתו יתברך, אז מאליה תבוא בו היראה והפחד פן יכשל במעשיו, שלא יהיו כראוי לפי רוממות כבודו, והוא מה שאמרו (אבות פ"ד):

דע מה למעלה ממך, עין רואה ואזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבים, כי כיון שהשגחת הקב"ה על כל דבר, והוא רואה הכל, ושומע הכל, ודאי שכל המעשים יהיו עושים רושם, וכלם נכתבים בספר אם לזכות או לחובה, ואמנם הדבר הזה אינו מצטייר היטב בשכל האדם, אלא על ידי התמדת ההתבוננות וההסתכלות הגדול, כי כיון שהדבר רחוק מחושינו לא יציירוה השכל אלא אחר רוב העיון וההשקפה, וגם אחר שיציירוה יסור הציור ממנו בנקל אם לא יתמיד עליו הרבה, ונמצא שכמו שרוב ההתבונן הוא הדרך לקנות היראה התמידית, כן היסח הדעת וביטול העיון הוא המפסיד הגדול שלה, יהיה מחמת טרדות או ברצון, כל היסח דעת ביטול הוא ליראה התמידית:

הוא מה שצוה הקב"ה אל המלך (דברים י"ז):

"והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלהיו" (לענין שחייב לכתוב לעצמו ספר תורה, ולשאת אותו עמו בכל אשר ילך). הא למדת שאין היראה נלמדת אלא מן הקריאה הבלתי נפסקת, ותדקדק שאמר "למען ילמד ליראה", ולא אמר למען יירא, אלא לפי שאין היראה הזאת מושגת בטבע, כי אדרבא רחוקה היא ממנו מפני גשמיות החושים, ואינה נקנית אלא על ידי לימוד, ואין לימוד ליראה אלא ברוב ההתמדה בתורה ודרכיה בלי הפסק, והוא שיהיה האדם מתבונן ומעיין בדבר הזה תמיד בשבתו, בלכתו, בשכבו, ובקומו, עד שיקבע בדעתו אמתת הדבר, דהיינו:

אמתת המצא שכינתו יתברך בכל מקום, והיותנו עומדים לפניו ממש בכל עת ובכל שעה, ואז יירא אותו באמת, והוא מה שהיה דוד המלך מתפלל ואומר (תהלים פ"ו):

הורני ה' דרכך אהלך באמתך יחד לבבי ליראה שמך:

פרק כו - בביאור מדת הקדושה

ענין הקדושה כפול הוא, דהיינו:

תחלתו עבודה וסופו גמול, תחלתו השתדלות וסופו מתנה. והיינו:

שתחלתו הוא מה שהאדם מקדש עצמו, וסופו מה שמקדשים אותו, והוא משז"ל (יומא ל"א):

אדם מקדש עצמו מעט מקדשים אותו הרבה. מלמטה מקדשים אותו מלמעלה. ההשתדלות הוא שיהיה האדם נבדל ונעתק מן החומריות לגמרי ומתדבק תמיד בכל עת ובכל שעה באלהיו, ועל דרך זה נקראו הנביאים מלאכים, כענין שנאמר באהרן (מלאכי ב'):

כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא. ואומר (ד"ה ב' ל"ו):

ויהיו מלעיבים במלאכי אלהים וגו', ואפילו בשעת התעסקו במעשים הגשמיים המוכרחים לו מפאת גופו הנה לא תזוז נפשו מדביקותה העליון, וכענין שנאמר (תהלים ס"ג):

דבקה נפשי אחריך בי תמכה ימינך:

ואמנם לפי שאי אפשר לאדם שישים הוא את עצמו במצב הזה כי כבד הוא ממנו, כי סוף סוף חומר הוא בשר ודם, על כן אמרתי שסוף הקדושה מתנה, כי מה שיוכל האדם לעשות הוא ההשתדלות ברדיפת הידיעה האמתית והתמדת ההשכלה בקדושת המעשה, אך הסוף הוא שהקב"ה ידריכהו בדרך הזה שהוא חפץ ללכת בה, וישרה עליו קדושתו ויקדשהו, ואז יצלח בידו זה הדבר, שיוכל להיות בדביקות הזה עמו יתברך בתמידות, כי מה שהטבע מונע ממנו יעזרהו יתברך וסיועו יתן לו, וכענין שנאמר (תהלים פ"ד):

לא ימנע טוב להולכים בתמים, ועל כן אמרו במאמר שזכרתי אדם מקדש עצמו מעט שהוא מה שיוכל האדם לקנות בהשתדלותו. מקדשים אותו הרבה שהוא העזר שעוזר אותו השי"ת וכמו שכתבנו:

והנה האיש המתקדש בקדושת בוראו אפילו מעשיו הגשמיים חוזרים להיות ענייני קדושה ממש, וסימניך אכילת קדשים שהיא עצמה מצות עשה, ואמרו ז"ל (ספרא):

כהנים אוכלים ובעלים מתכפרים, ותראה עתה ההפרש שבין הטהור לקדוש:

הטהור, מעשיו החומרים אינם לו אלא הכרחים, והוא עצמו אינו מתכוין בהם אלא על צד ההכרח, ונמצא שעל ידי זה יוצאים מסוג הרע שבחומריות ונשארים טהורים, אך לכלל קדושה לא באו, כי אילו היה אפשר בלתם, כבר היה יותר טוב:

אך הקדוש הדבק תמיד לאלהיו, ונפשו מתהלכת בין המושכלות האמתיות באהבת בוראו ויראתו, הנה נחשב לו כאילו הוא מתהלך לפני ה' בארצות החיים עודנו פה בעולם הזה, והנה איש כזה הוא עצמו נחשב כמשכן, כמקדש, וכמזבח, וכמאמרם זכרונם לברכה (ב"ר פפ"ב):

ויעל מעליו אלהים, האבות הן הן המרכבה, וכן אמרו (רש"י בראשית ז):

הצדיקים הן הן המרכבה, כי השכינה שורה עליהם כמו שהיתה שורה במקדש, ומעתה המאכל שהם אוכלים הוא כקרבן שעולה על גבי האישים, כי ודאי הוא שיהיה נחשב לעילוי גדול אל אותם הדברים שהיו עולים על גבי המזבח כיון שהיו נקרבים לפני השכינה, וכל כך יתרון היה להם בזה, עד שהיה כל מינם מתברך בכל העולם, וכמאמרם ז"ל במדרש כן המאכל והמשתה שהאיש הקדוש אוכל, עילוי הוא למאכל ההוא ולמשתה ההוא, וכאילו נקרב על גבי המזבח ממש:

והוא הענין שאמרו עליו ז"ל (כתובות ק"ה):

כל המביא דורון לת"ח כאילו הקריב בכורים. וכן אמרו (יומא ע"א):

ימלא גרונו של ת"ח יין במקום נסכים, ואין הדבר הזה שיהיו הת"ח להוטים אחרי האכילה והשתיה ח"ו שימלאו גרונו כמלעיט את הגרגרן, אלא הענין הוא לפי הכונה שזכרתי, כי הת"ח הקדושים בדרכיהם ובכל מעשיהם הנה הם ממש כמקדש וכמזבח, מפני שהשכינה שורה עליהם כמו שהיתה שורה במקדש ממש, והנה הנקרב להם כנקרב על גבי המזבח, ומילוי גרונו תחת מילוי הספלים (ספלים שהיו על גבי המזבח שהיו מנסכים לתוכם יין). ועל דרך זה כל תשמיש שישתמשו מדברי העולם אחרי היותם כבר דבוקים לקדושתו יתברך, הנה עילוי ויתרון הוא לדבר ההוא שזכו להיות תשמיש לצדיק, וכבר הזכירו ז"ל בענין אבני המקום שלקח יעקב ושם מראשותיו (חולין צ"א):

אר"י מלמד שנתקבצו כולן והיתה כל אחת אומרת עלי יניח צדיק ראשו:

כללו של דבר ענין הקדושה הוא שיהיה האדם דבק כל כך באלהיו, עד שבשום מעשה אשר יעשה לא יפרד ולא יזוז ממנו יתברך, עד שיותר יתעלו הדברים הגשמיים אשר ישמשו לאחד מתשמישיו במה שהוא משתמש בהם, ממה שיורד הוא מדביקותו ומעלתו בהתשתמשו מדברים גשמיים. ואמנם זה בהיות שכלו ודעתו קבועים תמיד בגדולתו יתברך, ורוממותו וקדושתו, עד שימצא כאילו הוא מתחבר למלאכים העליונים ממש עודהו בעולם הזה, וכבר אמרתי שאין האדם יכול לעשות בזה מצדו, אלא להתעורר בדבר ולהשתדל עליו, וזה אחר שכבר ימצאו בו כל המדות הטובות שזכרנו עד הנה מתחלת הזהירות ועד יראת החטא, בזאת יבא אל הקודש ויצליח, שהרי אם הראשונות חסירות ממנו, הרי הוא כזר ובעל מום שנאמר בו וזר לא יקרב, אך אחרי הכינו את עצמו בכל הכנות אלה, אם ירבה לידבק בתוקף האהבה ועוצם היראה בהשכלת גדולתו יתברך ועוצם רוממותו, יפריד עצמו מעניני החומר מעט מעט, ובכל פעולותיו ובכל תנועותיו, יכוין לבבו אל מצפוני ההתדבקות האמיתית, עד שיערה עליו רוח ממרום וישכין הבורא יתברך את שמו עליו כמו שעושה לכל קדושיו, ואז יהיה כמלאך ה' ממש וכל מעשיו אפילו השפלים והגשמיים כקרבנות ועבודות:

והנך רואה שדרך קניית זאת המדה הוא על ידי רוב הפרישה, והעיון העצום בסתרי ההשגחה העליונה ומצפוני הבריאה, וידיעת רוממותו יתברך ותהלותו עד שיתדבק בו

דבקות גדול וידע לכיין מחשבתו בהיותו הולך ומשתמש בדרכים הארציים כמו שהיה ראוי לכהן שיתכוין בעודו שוחט הזבח או מקבל דמו או זורקו עד שימשיך בזה הברכה ממנו יתברך החיים והשלום, וזולת זה אי אפשר ששיגי מעלה זו וישאר על כל פנים חומרי וגשמי ככל שאר בני אדם:

והנה מה שעוזר להשגת המדה הזאת הוא ההתבודדות והפרישה הרבה כדי שבהעדר המטרידים תוכל נפשו להתגבר יותר ולהדבק בבורא, מפסידי המדה הם חסרון הידיעות האמתיות ורוב החברה עם בני האדם כי החומריות מוצא את מינו וניעור ומתחזק, ונשארה הנפש לכודה בו ולא תצא ממאסרה, אך בהפרדו מהם והשארו לבד ויכין עצמו אל השראת קדושתו, הנה בדרך שרוצה לילך בה יוליכוהו, ובעזר האלהי אשר יותן לו תתגבר נפשו בו ותנצח את הגופניות, ותדבק בקדושתו יתברך ותשלם בו ומשם יעלה אל מעלה גבוהה יותר, והוא הרוח הקדש שכבר תגיע השכלתו להיות למעלה מחק האנושי, ויוכל להגיע דביקתו אל מעלה כל כך גדולה שכבר ימסר בידו מפתח של תחיית המתים כמו שנמסר לאליהו ולאלישע שהוא מה שמורה על עוצם ההתדבקות בו יתברך שבהיות הוא יתברך שמו מקור החיים, הנותן חיים לכל חי, וכמאמרם ז"ל (תענית ב'):

ג' מפתחות לא נמסרו ביד שליח מפתח תחיית המתים וכו', הנה הדבק בו יתברך דביקות גמור יוכל למשוך ממנו יתברך אפילו משך החיים עצמם, שהוא מה שמתייחס לו בפרט יותר מן הכל וכמו שכתבתי, והוא מה שסיים הברייתא וקדושה מביאה לידי רוח הקודש, ורוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים:

ואתה קורא נעים ידעתי שכמוני תדע אשר לא כליתי בספרי זה את כל חוקי החסידות, ולא אמרתי כל מה שיש לומר בענין זה, כי אין לדבר סוף, ואין להתבונן תכלית. אבל אמרתי קצת מכל פרט שבפרטי הברייתא, אשר עליה יסדתי חיבורי זה, והוא מה שיכול להיות התחלה וראשית להרחיב העיון בעניינים ההם, כיון שנגלה דרכם ונפתח אורחם לעינינו ללכת בהם בדרך מישור. ועל כל כיוצא בזה נאמר (משלי א'):

ישמע חכם ויוסף לקח ונבון תחבולות יקנה, והבא לטהר מסייעים אותו (שם ב'):

כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה, להיטיב איש איש את דרכו לפני בוראו:

וזה פשוט כי כל אדם לפי האומנות אשר בידו, והעסק אשר הוא עוסק, כך צריך לו הישרה והדרכה, כי דרך החסידות הראוי למי שתורתו אומנתו אינו דרך החסידות הראוי למי שצריך להשכיר עצמו למלאכת חבירו, ולא זה דרך החסידות הראוי למי שעוסק בסחורתו, וכן כל שאר הפרטים אשר בעסקי האדם בעולם, כל אחד ואחד לפי מה שהוא ראוי לו דרכי החסידות, לא לפי שהחסידות משתנה, כי הנה הוא שוה לכל נפש ודאי, הואיל ואיננו אלא לעשות מה שיש נחת רוח ליוצרו בו, אבל הואיל והנושאים משתנים אי אפשר שלא ישתנו האמצעים המגיעים אותם אל התכלית כל אחד לפי ענינו. וכבר יכול להיות חסיד גמור איש אשר לא יפסוק מפיו הלימוד כמו מי שמפני צרכו הוא בעל מלאכה פחותה, וכתוב (שם ט"ז):

"כל פעל ה' למענהו". ואומר (שם):

"בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך", הוא יתברך שמו ברחמיו יפקח עינינו בתורתו, ויורנו דרכיו, ויוליכנו באורחותיו, ונזכה לתת כבוד לשמו, ולעשות נחת רוח לפניו:

אמר המחבר הפעם אודה את ה' אשירה ואזמרה, אשר עד הנה עזרוני רחמיו להוציא לאור ספרי זה מסלת ישרים אשר להתלמד בו חברתיו, ולהועיל לשכמותי לרבים נתתיו, אולי אזכה שיזכו אחרים על ידי, וייטב להם בעבורי, ואעשה נחת רוח ליוצרי, ותהי זאת נחמתי בארץ תלאובות, ואקרא שמה רחובות. כן יאמר ה' לתת חלקי בתורתו, ללמוד וללמד לשמור ולעשות. וחפצו בידי יצליח אמן כן יהי רצון. כה דברי הצעיר משה בכ"ר יעקב חי לוצאטי ס"ט: